

Tijdschrift voor geschiedenis van stad en provincie Utrecht • 84^e jaargang • augustus 2011 • losse verkoop €2,50

Oud Utrecht 4

hart voor historie en cultureel erfgoed in de provincie Utrecht

Utrechts middeleeuws eerbetoon aan Sint Jacob
Geyl en Renier, een schurende vriendschap

Erfgoedorganisaties zetten Zeist op de kaart

voor utrechtboeken
stad en provincie

selexyz broese

hoofdvesting: stadhuisbrug 5
3511 kp utrecht t 030 2335200
e info.broese@selexyz.nl
www.selexyz.nl

GRESNIGT

&

VAN KIPPERSLUIJS

Advocaten

Gresnigt & Van Kippersluis Advocaten is een
advocatenkantoor met vestigingen in Utrecht,
IJsselstein, Woerden en Deventer.

De juridische dienstverlening kenmerkt zich door een
gedegen aanpak en een persoonlijke benadering.
Op deze wijze is Gresnigt & Van Kippersluis Advocaten
al meer dan vijftig jaar met recht een goede partner.

Voor meer informatie: mr J.J. Degenaar, Biltstraat 97, Utrecht
(030 - 231 66 31) of www.gvk-advocaten.nl

duizend woorden zeggen meer
dan een slechte afbeelding

jeroen tirion, grafisch ontwerp - info@jeroentirion.nl

De kracht in vellen offset

Roto Smeets

Een bedrijf dat vecht voor de successen
van zijn opdrachtgevers. Roto Smeets
Grafiservices is gespecialiseerd in
vellen offset en bedient zijn nationale
en internationale opdrachtgevers
vanuit twee locaties. Van advies tot
persoonlijke begeleiding van pre-media,
nabewerking, pre-distributie tot
distributie.
Strong, sharp, safe & fast.

Grafiservices

Utrecht

T 030 - 282 28 22

Eindhoven

T 040 - 250 50 00

www.rsgrafiservices.nl

rsgrafiservices@rotosmeets.com

Roto Smeets Grafiservices is onderdeel van Roto Smeets Group.

VAN

ZOELLEN

AANNEMERSBEDRIJF

Uw aannemer:

- flexibele organisatie
- uitstekende prijs/kwaliteit verhouding
- tevreden klanten bepalen ons succes
- wij doen wat we zeggen
- grote betrokkenheid bij klant en project
- wij maken bouwen voor de opdrachtgever tot een feest

Meer weten? Bezoek onze website www.vanzoelen.nl

aannemersbedrijf van Zoelen bv
Nevadadreef 58, Utrecht
tel 030 - 263 11 11

Inhoud

104

Otto Vervaart

Middeleeuwse sporen van Utrechtse pelgrims naar Santiago

109

Leen Dorsman

Pieter Geyl en Gustaaf Renier, vriendschap tegen wil en dank

112

Fred Vogelzang

Nieuw gebruik - oud gebouw

Open Monumentendag 2011 in teken van herbestemming

115

Signalement

116

Bettina van Santen

Monument voor een graftombe

Boekbespreking

118

Karen M. Vreeland-Heineman

Twaalf organisaties zetten historisch Zeist op de kaart

121

Bettina van Santen

Enmucon, Museum van Utrechtse energiebedrijven

Bijzondere Utrechtse Collecties 4

124

Dennis de Kool

Vermiste jaargetijden

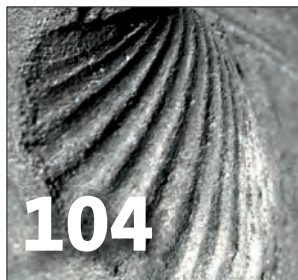
De zwerftocht van vier beelden uit Oud-Amelisweerd

126

Reacties van lezers

127

Agenda

Stad vol schelpen

Wie goed kijkt en zoekt, vindt in Utrecht talloze stenen en bronzen Jacobsschelpen en andere pelgrimstekens. De oudste daarvan dateren uit de Middeleeuwen. Utrechters vereerden St. Jacob niet alleen door een pelgrimage te ondernemen naar Santiago, maar ook door een gasthuis, twee broederschappen en een kerk aan hem te wijden.

Geschreven vriendschap

De correspondentie tussen de Utrechtse hoogleraar geschiedenis Pieter Geyl en zijn Brits-Nederlandse collega Gustaaf Renier was intensief, strekte zich uit over vele decennia en handelde over politiek, hun vak en persoonlijke kwesties. Hun vriendschap kwam echter na Reniers dood in een ander licht te staan.

Opsporing gezocht

Ooit stonden er aan de 'beeldenlaan' van Oud-Amelisweerd zes tuinbeelden. Door weersinvloeden en vandalisme raakten ze ernstig beschadigd. De gemeente besloot ze weg te halen en Apollo en Bacchus slijten sindsdien hun dagen roemloos in een museumdepot. 'De Vier Jaargetijden' zijn al ruim twintig jaar spoorloos.

□ FOTO OMSLAG: DETAIL UIT GETIJDENBOEK MET DE HEILIGE ROCHUS ALS PELGRIM, ZUIDELIJKE NEDERLANDEN, 1498 | MUSEUM CATHARIJNECONVENT UTRECHT.

Middeleeuwse sporen van Utrechtse

Jacobsschelp, 14e of 15e eeuw, Museum Catharijneconvent

□ FOTO MUSEUM CATHARIJNECONVENT UTRECHT

Vanaf 15 oktober presenteert Museum Catharijneconvent een tentoonstelling over pelgrims naar Santiago de Compostela. Ook Utrechters pelgrimeerden naar deze Spaanse bedevaartplaats om daar de apostel Jacobus te vereren. De vroegste getuigenissen daarvan stammen uit de Middeleeuwen: enkele pelgrimstekens, het Jacobsgasthuis en de Jacobsbroederschap in de Jacobikerkerk.¹

De plaatsnaam Santiago komt van Sant Iago, Sint Jacob. Volgens legenden zou Jacobus van Zebedeüs naar Spanje zijn getrokken en daar overleden zijn. In de middeleeuwen werd hij vaak aangeduid als Jacobus de Meerdere ter onderscheiding van de apostel Jacobus van Alfeüs.

In Utrecht zijn slechts enkele middeleeuwse pelgrimsinsignes aangetroffen, in tegenstelling tot Zeeland waar er in de 20e eeuw honderden werden gevonden. De schelp gemodelleerd naar de Jacobsschelp (*Pecten maximus* L.) was het symbool van de heilige Jacobus en de bedevaart naar Santiago. De schelp werd zelfs het symbool bij uitstek voor pelgrims. Niet elk schelpvormig teken valt daarom te duiden als een pelgrimsteken uit Santiago.

Pelgrimstekens in vele vormen

De voor Santiago gevonden insignes dateren uit de 15e en 16e eeuw.² Hun vorm, afmetingen en materiaal verschillen. Soms treffen we een echte schelp aan. Koper en een loodtinnegering zijn vaak gebruikte materialen. De insignes in git (*azabache*) zijn voor Santiago heel specifiek. De vijf pelgrimstekens in de collectie van Museum Catharijneconvent laten mooi de verschillende materialen zien.³ De veelvormigheid van pelgrimstekens is een van de redenen waarom zij niet als bewijs van een afgelegde bedevaart golden. Voor dat doel ontvingen pelgrims brieven en oorkonden. Pelgrimsinsignes worden regelmatig afgebeeld in getijdenboeken, de verluchte gebedenboeken van middeleeuwse leken. Sommige bezitters van getijdenboeken bewaarden daarin ook pelgrimstekens.⁴

In Utrecht zijn slechts twee pelgrimstekens teruggevonden. Behalve een insigne van Martinus van Tours, de stadspatroon van Utrecht, is het enige voorbeeld een in 1972 aan de Strosteege gevonden insigne.⁵ Pas in 1988 kon Caspar Staal het identificeren als een insigne dat vermoedelijk verband houdt met het Zuid-Engelse bedevaartsoord Charing.⁶ Opvallend is de plek van de vondst, niet ver van het Jacobsgasthuis.

Gasthuis, broederschap en kerk

Onder de tientallen middeleeuwse gasthuizen in Utrecht valt het Jacobsgasthuis (Oudegracht 213) nauwelijks op. Het gasthuisarchief is op enkele stukken na verdwenen. De

pelgrims naar Santiago

Jacobsgasthuis, Oudegracht 213

□ FOTO OTTO VERVAART

eerste vermelding dateert uit 1375. In een proces over een perceel grond in de Utrechtse binnenstad wordt het gasthuis genoemd als belending van het perceel in kwestie. In 1380 wordt vermeld dat land van 'die broederschap tsente Jacob tUtrecht' naast een perceel in Lopik lag van Pelgrim van Loepwijn. De voornaam Pelgrim laat mooi zien hoe vertrouwd de middeleeuwers waren met pelgrimage. Deze Jacobsbroederschap is een van de oudste broederschappen in Utrecht, ouder dan de Jeruzalembroederschap uit 1394.

Onderweg naar Santiago

Museum Catharijneconvent brengt van 15 oktober 2011 tot en met 26 februari 2012 de tentoonstelling *Pelgrims. Onderweg naar Santiago de Compostela*. Wat beweegt iemand de lange weg te gaan naar een heilige plek? Hoe ervaart men een pelgrimstocht? Pelgrimage in heden en verleden komt in beeld aan de hand van beelden, voorwerpen, schilderijen en handschriften. Meer informatie is te vinden op www.catharijneconvent.nl en www.pelgrimsverhalen.nl.

De gevelsteen van Oudegracht 213

□ FOTO MAURICE VAN LIESHOUT

Grafsteen van een lid van de Jacobusbroederschap, Utrecht, 15e eeuw, Museum Catharijneconvent

□ FOTO MUSEUM CATHARIJNECONVENT, UTRECHT

De broeders en hun gasthuis vingen pelgrims naar Santiago op. Deze pelgrims konden al onderweg zijn vanuit steden als Alkmaar, Haarlem en Zwolle, bekende startplaatsen voor de bedevaart van Noord-Nederlanders.

In Utrecht was de Jacobuskerk het natuurlijke startpunt voor een bedevaart naar Santiago. Deze parochiekerk uit de tweede helft van de 12e eeuw werd aan Jacobus de Meerdere gewijd. In die tijd bloeide de pelgrimage naar Santiago op, en het is geen toeval dat in Utrecht juist toen een kerk aan deze heilige is gewijd.

In stedelijke bronnen zoals de reeksen besluiten van de Utrechtse raad in het *Raads Dagelijks Boek* en het *Buurspraakboek* duikt het Jacobsgasthuis nauwelijks op. Het is wellicht een teken dat dit gasthuis lange tijd soepel functioneerde. De raad bemoeide zich namelijk wel met andere geestelijke instellingen.

Prestigieus lidmaatschap

Over de zorg aan pelgrims komen we slechts weinig te weten. Het Jacobsgasthuis liet in de Jacobsgasthuissteeg tien Godscameren bouwen, kleine woningen die het gasthuis verhuurde om de zorg aan pelgrims te bekostigen. Toen in 1507 en 1518 besmettelijke ziekten Utrecht bedreigden, werd bepaald dat dit gasthuis geen zieken hoefde op te nemen. In 1534 liet het stadsbestuur de muren van Utrecht repareren. Met vier andere gasthuizen moest ook het Jacobsgasthuis een deel van de kosten voor zijn rekening nemen.

De Utrechtse oudheidkundige Arnout van Buchel (1565-1641) schreef inscripties uit 1531, 1532 en 1555 over die nieuwe broeders bij hun intrede hadden laten maken. Kennelijk bracht het lidmaatschap prestige met zich mee. Eind 16e eeuw schreef Van Buchel over de broeders van

het gasthuis die naar Santiago *zouden* gaan. Van Buchel signaleerde in de Buurkerk het graf van Diederik Janszoon van Gien, overleden in 1551, die dertig keer in Rome en vijf keer in Santiago was geweest.⁷ Het zilveren zegelstempel uit de 15e eeuw wijst ook op een zekere welgesteldheid van dit gasthuis.⁸

In 1538 en 1539 onderzocht de Habsburgse centrale overheid de Utrechtse gasthuizen. In 1537 had het Jacobsgasthuis ruim 100 pond aan inkomsten tegen slechts 18 pond aan algemene uitgaven. Liefst 20 pond ontvingen de broeders, omdat in dit jaar hun gemeenschappelijke maaltijd niet was doorgegaan. Voor een andere maaltijd gaven de broeders ruim 14 pond uit. Het gasthuis ondersteunde slechts enkele armlastige pelgrims naar Santiago, wat in Haagse ogen bevreemding wekte. In 1539 bleek er nauwelijks enige verbetering, en de broeders morden dat zij geen gemeenschappelijke maaltijd mochten houden. In 1615 werd het gasthuis opgeheven.

Middeleeuwers ondernamen hun bedevaart niet altijd uit vrije wil. Middeleeuwse steden konden bedevaarten als boete opleggen. Er is echter geen voorbeeld van een Utrechter die door de raad de bedevaart naar Santiago als straf kreeg opgelegd.

Utrechtse pelgrims onderweg

Over concrete Utrechtse pelgrims uit de middeleeuwen is weinig bekend. Martin de Bruijn attendeerde in 2002 op twee oorkonden uit 1414 waarin Utrechtse pelgrims op weg waren in Zuid-Frankrijk. Arnoud uter Keuken overleed in de buurt van Montpellier. Twee andere pelgrims, Aernt Hoet en Gillis Egidiuszoon, verklaarden voor kanunniken van de Dom wat zij wisten over Arnouds dood. Aernt reisde kennelijk alleen, maar Gillis maakte deel uit van een kleine groep voornamelijk Utrechtse pelgrims. De enige vrouw in dit reisgezelschap reisde zonder haar echtgenoot. Nederlandse pelgrims kozen vaak een meer westelijke route door Frankrijk om onder Bordeaux het punt te bereiken waar de vier Franse pelgrimsroutes samenkomen. Deze mensen waren duidelijk veel oostelijker op pad.

Een oorkonde uit 1448 vermeldt 23 gasthuisbroeders die een legaat aanvaarden voor de stichting van een vicarie, een betaalde positie voor een priester, op het Mattheüs-

Jacobsschelp op de Salvatorklok (1479) in de toren van de Jacobikerk

□ FOTODIENST GUA | HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

taar in de kapel van het Jacobsgasthuis. De overledene, een kanunnik van het Pieterskapittel, had in contact gestaan met hoge Haagse kringen.

De Jacobsbroederschap in de Jacobikerk

Midden 15e eeuw waren er blijkbaar veel mensen in Utrecht die zich door het broeder zijn in enige vorm met Jacobus en de pelgrimage naar Santiago wilden verbinden. Zo wordt op 21 juli 1450, enige dagen voor 25 juli, de feestdag van Jacobus de Meerdere, in de Jacobikerk de Jacobsbroederschap opgericht. Van 29 broeders weten we de namen. Geen enkele komt overeen met de 23 gasthuisbroeders. We mogen daarom aannemen dat het hier een nieuwe (tweede) Jacobsbroederschap betreft.

De statuten uit 1450 van deze broederschap zijn bewaard gebleven. Zij bevatten bepalingen over de toelating van nieuwe broeders, de viering van het Jacobusfeest, de gedachtenis aan overleden medebroeders en weldoeners, de jaarlijkse controle van de rekening en de verkiezing van nieuwe procuratoren en hun bevoegdheden bij het beleggen van de inkomsten van de broederschap. Bij vele bepalingen waren clausules voor boetes opgenomen. Er is geen sprake van financiële steun aan broeders die hun pelgrimsplicht binnen een jaar moeten vervullen.

Er zijn weinig bronnen bewaard over deze broederschap die tot nu vrij beperkt is bestudeerd. De statuten van 1450 lij-

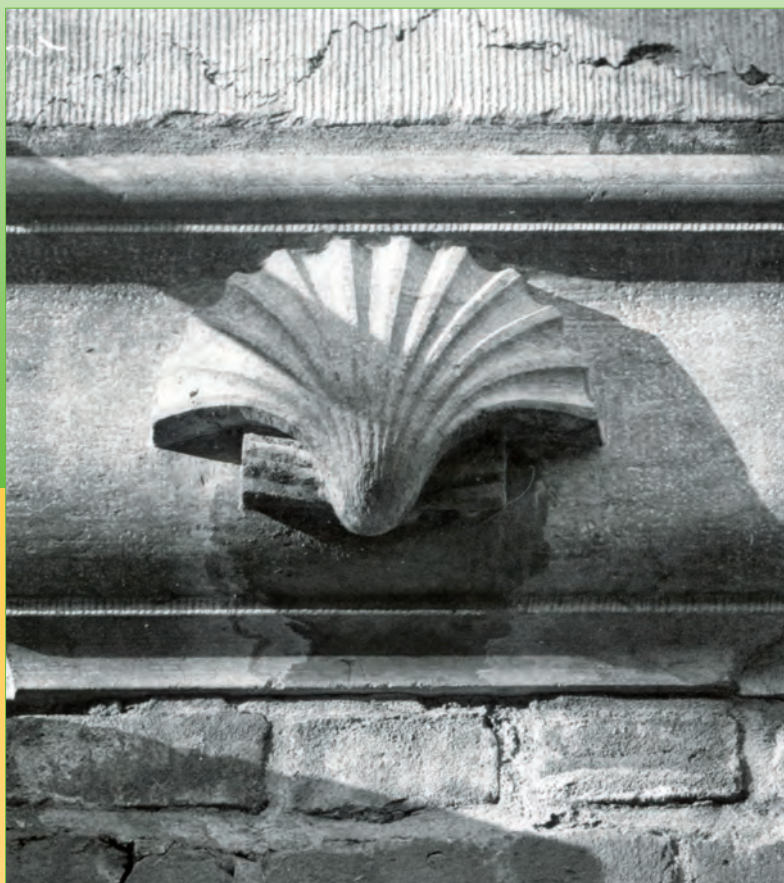
Gesneden deurkalf met de attributen van St. Jacob en het jaartal 1612 van de kamers (in de Jacobsgasthuissteeg) behorende bij het St. Jacobsgasthuis (Oudegracht 213).

□ FOTO W.G. BAER (1910) | HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

ken opvallend op die van andere Utrechtse broedersschappen. Op het eerste gezicht lijkt de Jacobsbroederschap een gebeds- en zielbroederschap zoals vele andere Utrechtse broedersschappen en niet specifiek een pelgrimsbroederschap zoals de Jeruzalemvaarders. In het Catharijneconvent wordt een 15e-eeuwse grafsteen uit de Jacobikerk bewaard van een lid van de Jacobsbroederschap. Op de steen staan behalve een pelgrimsstaf met Jacobsschelp ook de Franse lelie en een rad, het symbool van de heilige Catharina van Alexandrië.

Santiago en Jacobus in Utrecht

Santiago de Compostela duikt op meer manieren op in en om Utrecht.⁹ Op de hoek van het Jacobikerkhof en de Oudegracht lag de herberg *In Galissen*, 'in Galicië', de landstreek waarin Santiago ligt. Het geslacht Compostel nam eeuwenlang een plaats in binnen de Utrechtse samenleving. Het voormalige Ubica-pand aan de Ganzenmarkt is

Een van de modernere 'pelgrimstekens' in de stad: hardstenen console, vervaardigd door G. Roverso, in 1982 geplaatst in de werfmuur bij de Jacobibrug ter hoogte van Oudegracht 49.

□ FOTODIENST GUA | HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

het vroegere huis Compostel. Aan de oostzijde van Utrecht lag in de 15e eeuw de herberg *Compostel*, nabij de huidige katholieke begraafplaats aan de Prinsesselaan. In de studie van Llewellyn Bogaers over de religieuze praktijk in het laatmiddeleeuwse Utrecht valt het licht vooral op de Buurkerk.¹⁰ De Jeruzalemvaarders, de Jacobsbroederschap en het Jacobsgasthuis vermeldt zij wel, maar een vergelijking met andere pelgrims, pelgrimsbroedersschappen en gasthuizen voor pelgrims blijft in haar boek achterwege. Het aantal en de variatie aan broedersschappen in middeleeuws Utrecht is groot, een studie op zich waard. Was pelgrimeren iets marginaals of bracht de pelgrimage evengoed prestige en religieuze voldoening als andere religieuze praktijken? Er was een tweede gasthuis voor pelgrims in Utrecht, het Sint Joostgasthuis, opgericht in 1377 voor pelgrims naar St. Josse bij Montreuil in Noord-Frankrijk. Bij gebrek aan bronnen laten zulke vragen zich slechts gedeeltelijk of heel moeizaam beantwoorden.¹¹ Th.H.F. van Riemsdijk vergeleek al in de 19e eeuw de broedersschappen in de Jacobikerk met elkaar, maar liet daarbij de Jacobsbroederschap vrijwel buiten beschouwing. Om de rekeningen van de kerkmeesters van de Jacobikerk te kunnen ontcijferen hanteerde hij chemicaliën waardoor deze nu uiterst moeilijk te lezen zijn... Hopelijk inspireert de komende tentoonstelling over Santiago tot verder onderzoek naar middeleeuwse pelgrims uit Utrecht.

Noten

- 1 Veel informatie in dit artikel is gebaseerd op Otto Vervaart, *Santiago en Utrecht. Uit de geschiedenis van het Utrechtse Jacobsgasthuis en de twee Jacobsbroedersschappen* (Utrecht 2002). Vooral het Jacobsgasthuis komt aan de orde bij Gerard Luiten, 'Sporen van Jacobus in Utrecht', *De Jacobsstaf* 15 (2003), nr. 59, 98-108.
- 2 Zie vooral H.J.E. van Beuningen en A.M. Koldewey (red.), *Heilig en profaan. 1000 laatmiddeleeuwse insignes uit de collectie H.J.E. van Beuningen* (Cothen 1993) en A.M. Koldewey, H.J.E. van Beuningen en D. Kicken (red.), *Heilig en profaan 2: 1200 laatmiddeleeuwse insignes uit openbare en particuliere collecties* (Cothen 2001).
- 3 Utrecht, Museum Catharijneconvent, RMCC m216, m217, m222, m244 en m247.
- 4 Hanneke van Asperen, *Pelgrimstekens op perkament: originele en nageschilderde bedevaartssouvenirs in religieuze boeken (ca. 1450-ca. 1530)* (Edam 2009).
- 5 *Heilig en profaan* 2, 279, afb. 1198.
- 6 C.H. Staal, 'Het "pelgrimsteken" uit de Stroeesteg', *Maandblad Oud-Utrecht* 61 (1988) 105-106.
- 7 Aernout van Buchel, *Monumenta passim in templis et monasteriis Traiectinae urbis atque agri inventa*, HUA, hs. XXVII L 1, fol. 151r.
- 8 Louise van Tongerloo, 'Utrechts middeleeuws zilver in Berlijn', *Tijdschrift Oud-Utrecht* 81 (2008) 122-124.
- 9 P.H. Damsté, 'Compostel in Utrecht', *Jaarboek Oud-Utrecht* 1967, 27-52.
- 10 Llewellyn Bogaers, *Aards, betrokken en zelfbewust. De verwevenheid van cultuur en religie in katholiek Utrecht, 1300-1600* (2 dln.; Utrecht 2008).
- 11 Er is geen zaakregister bij Bogaers' rijke boek.

Gustaaf Renier in Antwerpen, ca. 1903.

□ PARTICULIERE COLLECTIE

Leen Dorsman

Hoogleraar universiteitsgeschiedenis aan de Universiteit Utrecht
en redactielid van dit tijdschrift.

Een correspondentie is eigenlijk een raar soort historische bron. Om te beginnen zijn brieven vaak notoir onbetrouwbaar, wat ze gemeen hebben met andere zogenaamde ego-documenten. Die term is bedacht door de historicus Jacques Presser, de auteur van het bekende boek *Ondergang* over de vernietiging van de Nederlandse joden door de nazi's. Presser had die term bedacht nadat hij duizenden persoonlijke documenten had bekeken, van dagboeken en brieven tot autobiografieën. Vooral omdat er een 'ik' centraal staat in dergelijke bronnen, moeten we ze met uiterste voorzichtigheid bekijken. Daarnaast is dit type bronnen heel

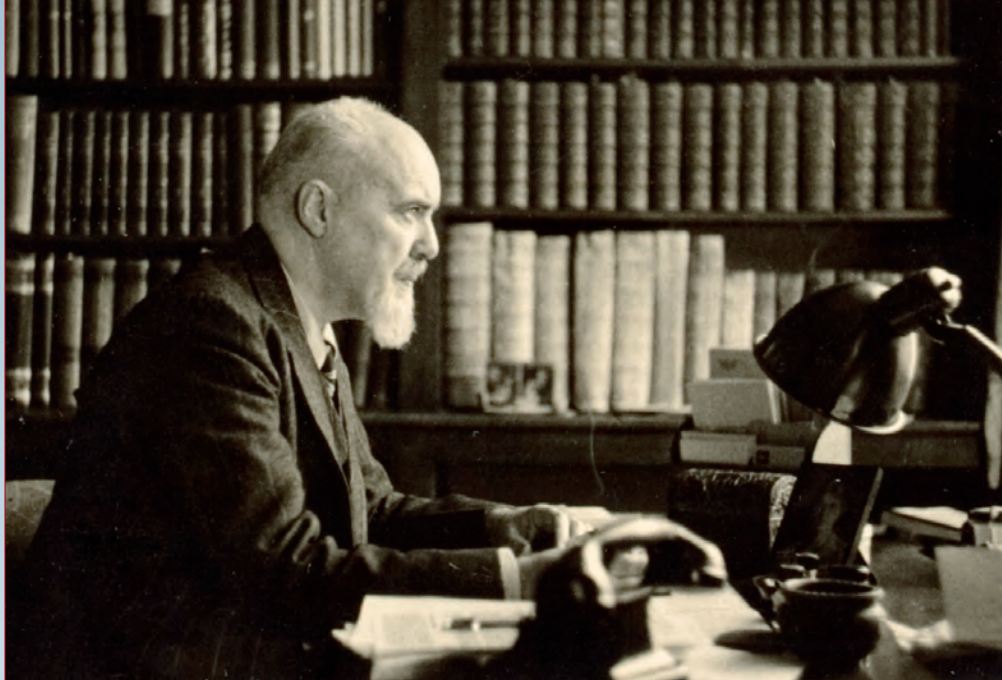
Pieter Geyl en Gustaaf Renier, een vriendschap tegen wil en dank

In de Utrechtse Universiteitsbibliotheek liggen honderden brieven die gewisseld zijn tussen de Utrechtse hoogleraar geschiedenis Pieter Geyl en zijn in Londen werkzame collega Gustaaf Renier. Het is een interessante correspondentie over politiek, het vak en over persoonlijke kwesties. Het is niet alleen het verslag van een levenslange vriendschap, maar ook een correspondentie met een onverwachte afloop.

vaak erg fragmentarisch overgeleverd: een stukje dagboek hier, een enkele brief daar, maar zelden zijn er ego-documenten die bijvoorbeeld enkele decennia omvatten en het mogelijk maken inzicht te krijgen in ontwikkelingen over een langere tijd.

Een Zeeuw in Londen

Het archief van de historicus Pieter Geyl (1887-1966) bevat ongelooflijk veel van deze egodocumenten en ze bestrijken ook langere perioden. Eerder heeft dit tijdschrift al aandacht besteed aan de honderden bladzijden

Pieter Geyl als Utrechts hoogleraar.

□ COLLECTIE UNIVERSITEITSMUSEUM UTRECHT

dikke autobiografie van Geyl, maar daarnaast zijn er nog verschillende vrij complete briefwisselingen, waaronder die met zijn vriend Gustaaf Renier in Londen.¹ Die correspondentie is niet alleen omvangrijk (in kopie een stapel van 25 cm.), maar ook interessant. En ze eindigt dramatisch!

Gustaaf Renier (1892-1962) was afkomstig uit Zeeuws-Vlaanderen en werd door zijn Waalse moeder in België op school gedaan, waar hij het niet naar zijn zin had. Toen tijdens zijn studie geschiedenis in Gent de Eerste Wereldoorlog over België spoelde, besloot Renier het land te verlaten en zich in Engeland te vestigen. In Londen kreeg hij contact met de Nederlandse gemeenschap, onder andere met Pieter Geyl, die correspondent voor de *NRC* was. Om in zijn levensonderhoud te voorzien werkte Renier als journalist en vertaler. Ook schreef hij een aantal op degelijk onderzoek gebaseerde populaire biografieën van onder andere Willem van Oranje en Oscar Wilde.

Geyl stimuleerde Renier om zijn studie geschiedenis af te maken en toen Geyl zelf in Londen hoogleraar was geworden promoveerde Renier bij hem op een onderwerp uit de Nederlands-Britse geschiedenis (1813-1815). Ze correspondeerden al vroeg met elkaar, maar nadat Geyl in 1936 naar Utrecht was vertrokken als hoogle-

raar geschiedenis en Renier hem als *lecturer* opvolgde in Londen, werd de correspondentie zeer frequent. Soms was ze zelfs dagelijks, wat met de vele postbezorgingen en bootverbindingen van destijds geen probleem was.

'Wildeman en sentimentalist'

Briefwisselingen kunnen om verschillende redenen van belang zijn. Ze kunnen informatie geven over historisch belangrijk ontwikkelingen, zoals de uitgebreide correspondentie van Thorbecke informatie verschaft over het ontstaan van het moderne Nederland. De brieven tussen Geyl en Renier zijn interessant, omdat zij onder andere laten zien welke thema's van belang waren in het denken van Nederlandse intellectuelen in deze periode. Zo hadden ze verschillende meningen over de vraag of de appeasementpolitiek van de late jaren dertig en het verdrag van München wel zo gelukkig waren. De argumenten vlogen over de Noordzee over en weer. De gemoeiden liepen soms hoog op, wat ook gold voor de Suezcrisis in 1956. Geyl was vóór een Britse interventie, Renier dacht daar anders over: 'Jij wil op Nasser inhakken. Je bent een wildeman en een sentimentalist', schreef hij aan Geyl. Die had weinig vertrouwen in de Verenigde Naties, die naar zijn smaak te veel 'pieuze resoluties aannemen' en te weinig doen, zoals hij ook in *Vrij Nederland* schreef. Renier bestreed Geyl dan weer in een ingezonden brief met een veelzeggende gezin: 'Mijn

vriend Geyl, die een paar uur fietsen van de Russische legers zit, vertelt ons dat hij het zonder de Verenigde Naties en bijna zonder Amerikanen kan stellen. Dat vind ik nu nog eens moedig van hem.'

Kritiek op Toynbee

Maar het zijn niet alleen politieke kwesties die aan de orde komen. Tussen augustus 1946 en eind 1947 werden tientallen brieven gewisseld over de grote cultuurhistorische wereldgeschiedenis van de Engelse diplomaat en historicus Arnold Toynbee, *A Study of History*. Dat werk begon in 1934 te verschijnen en zou uiteindelijk twaalf delen omvatten.

Toynbee zag in de wereldgeschiedenis steeds terugkerende cycli van beschavingen die volgens een vast patroon opkwamen en ondergingen. Met name vlak na de Tweede Wereldoorlog werd dit werk enorm populair, ook in Nederland, omdat het in zekere zin de ellende van de oorlog in een perspectief plaatste: wat er was gebeurd was gruwelijk, maar het was onderdeel van een groter geheel, van een groter bovenhistorisch plan wellicht.

Renier bracht dit werk onder de aandacht van Geyl en signaleerde meteen de bezwaren tegen een dergelijke dwingende kijk op de geschiedenis die de menselijke vrijheid tot handelen weinig speelruimte gaf. Hij was op dat moment al maanden met het werk bezig en had uitgebreid aantekeningen gemaakt. Geyl dook erin en had binnen een paar weken een uitgebreide reactie klaar die hij op zijn geheel eigen zelfbewuste wijze de wereld in slingerde. In feite leverde hem dat al heel snel een radiodebat op met Toynbee voor de BBC, een debat dat hem wereldfaam zou bezorgen. De veel langzamere en secuur werkende Renier bleef achter met zijn aantekeningen... Deze kwestie heeft de vriendschap geen goed gedaan.

De affaire Boxer

Interessant vanuit een Utrechts perspectief zijn ook de verslagen die Geyl aan Renier schreef over wat 'de affaire Boxer' genoemd mag worden. Charles Boxer (1904-2000) was een Engelse maritiem-koloniaal historicus die op instigatie van Renier door

Geyl was voorgedragen voor een ere-doctoraat in 1951. Geyl zou erepromotor zijn, maar de specialist in de koloniale geschiedenis F.C. Gerretson - een goede bekende van zowel Geyl als Renier - dacht dat dit het begin van een opzetje was om Boxer in Utrecht hoogleraar te maken. De inderdaad soms erg paranoïde reagerende Gerretson probeerde er een stokje voor te steken door lasterpraatjes te verspreiden, die Renier de uitspraak ontlokte: 'Carel Gerretson is krankzinnig en moest naar een Gesticht' (en in een andere brief: 'GERRETSON NAAR MEE-RENBURG'). Daarmee was de kwestie Boxer nog niet afgedaan, want die ging een rol spelen in een nogal ingewikkelde faculteitsaangelegenheid. Daardoor was de voorzitter van de faculteit, de befaamde sanskritist Jan Gonda (1905-1991), plotseling tegen de erepromotie gekant vanwege een gerucht dat de aanstaande eredoc-tor homoseksueel zou zijn. Geyl gaf in zijn brieven aan Renier een minuut-tot-minuutverslag van de zeer roerige faculteitsvergaderingen onder leiding van de koppige Gonda. Hij schreef over delegaties die gestuurd werden, het weglopen uit de vergaderingen en nachtelijke bezoeken en telefonades, waarbij hij zich vooral ergerde aan de 'labbekakigheid' van zijn collega's. Kortom: verplichte lectuur voor wie wil weten hoe het er in zo'n faculteit in de jaren vijftig aan toe ging. Saai was het in ieder geval niet.

Een 'afschuwelijke brief'

Correspondenties hebben nog een andere dimensie en kunnen aantrekkelijk zijn los van de historische informatie die zij bevatten. Sommige briefwisselingen hebben literaire waarde: je kunt ze lezen als romans, compleet met hoofdpersonen, de ontwikkeling van een plot, karaktermoord en een dramatische afloop. Dat is ook het geval met deze briefwisseling tussen Pieter Geyl en Gustaaf Renier. Van de twee is Geyl de zakelijke schrijver: geen woord teveel, *to the point*, recht op zijn doel af. Renier is grilliger, soms ook slordiger in zijn formuleringen, maar de betere stilist van de twee. In een brief van 24 mei 1946 ging hij er bijvoorbeeld eens goed voor zitten en beschreef hij aan Geyl wat hij uit zijn

studeerkamerraam zag: 'En op het gras mijn hondje Afra, even gemengd in bloed als ik, even ongezond, en even schrand. Ik leer haar indrukwekkende kunstjes, met hele volzinnen, niet alleen in 't Engels, maar in 't Nederlands, Frans, Latijn en Grieks.' Eén van zijn hondjes had hij overigens Toynbee genoemd, zodat hij die naar believen kon commanderen.

De vriendschap met Geyl lijkt onvoorwaardelijk, ook al schuurde zij af en toe zoals in de kwestie Toynbee. Beide correspondenten waren heel vertrouwelijk met elkaar. Geyl vroeg halverwege de jaren vijftig (hij is dan de 60 gepasseerd) hoe je dat in Londen moet doen als je in een hotelkamer een rendez-vous met een dame wil hebben.

Maar ergens, een paar jaar voor Reniers dood, gaat het mis. In een aantal brieven aan een gezamenlijke vriend, de historicus J.S. Bartstra ('Bartje'), deed Renier uit de doeken wat hij werkelijk van Geyl vond. Hoewel hij dankbaar was voor wat Geyl voor hem had gedaan, vond hij hem 'snel en slordig als intellectueel, pervers irrationeel, en altijd, altijd subjectief', iemand 'die zijn eigen problemen altijd heeft gegeneraliseerd, nooit geobjectiveerd'. Het is bij Geyl altijd 'Ik, wat donder, ik, ik...'. Geyl leest niet, hij bladert. En Geyl 'geloof in pg, en in pg's beschaving, in pg's taal...'. Halverwege zijn kanonnade schreef Renier: 'Zorg er maar voor dat deze brief nooit in verkeerde handen komt.'

En dat is nu precies wat er gebeurde. Na de dood van Bartstra in 1962, kort nadat ook Renier was overleden, vonden de nabestaanden een map met correspondentie die ze aan Geyl stuurden, omdat ze er brieven van hem in aantreffen. Geyl ging die brieven nog eens nalezen en vond daar ook de brieven van Renier. Hij schrok zich een

Renier met de poedel Ricquet, ca 1950.

□ PARTICULIERE COLLECTIE

ongeluk van deze brieven, die hij 'bitter en kleinerend' vond: 'Ik had geen flauw vermoeden van zoveel ressentiment', staat er in een aantekening bij de brieven. Het contrast, schreef Geyl in een aantekening, 'met die afschuwelijke brief aan Bartstra is *onbegrijpelijk*. Zou ik die vriendschappelijkheid, die warmte, niet meer mogen geloven?' Uiteindelijk nam hij een besluit. Later onderstreepte hij die laatste woorden en schreef erbij: 'Ik doe het toch, ik kan het niet helpen'.

Noot

- 1 Leen Dorsman, 'Een interessante ijdeltuit. De autobiografie van Pieter Geyl', in: *Tijdschrift Oud-Utrecht* 83 (2010) 18-20. Het Geyl-archief bevindt zich in de Universiteitsbibliotheek Utrecht. De autobiografie is uitgegeven: Pieter Geyl, *Ik die zo weinig in mijn verleden leef. Autobiografie 1887-1940* (red. Wim Berkelaar, Leen Dorsman, Pieter van Hees; Amsterdam 2009). Enkele correspondenties uit het Geyl-archief zijn eveneens gepubliceerd, onder meer: P. van Hees en A.W. Willemsen (red.), *Geyl en Vlaanderen, 1911-1966* (3 delen; Antwerpen/Amsterdam 1973-1975) en P. van Hees en G. Puchinger (red.), *Briefwisseling Gerretson - Geyl, 1911-1958* (5 delen; Baarn 1979-1981).

Herbestemming van oude panden is het thema van de 25e Open Monumentendag. Een nieuwe bestemming is vaak voorwaarde voor monumentenbehoud. Op zaterdag 10 september kunt u daarvan in Utrecht vele aansprekende voorbeelden bekijken.

Aan de Utrechtse Oudegracht staan twee imposante gebouwen recht tegenover elkaar: de Winkel van Sinkel en de Centrale Bibliotheek. Beide panden zijn hun bestaan begonnen als warenhuis. De Winkel van Sinkel werd in 1837 gebouwd op de plek van een middeleeuws gasthuis en was een van de eerste warenhuizen in Nederland. De grote gietijzeren beelden die als enorme blikvangers fungeren, kwamen uit Engeland. Zoals zoveel historische panden verkreeg de sfeervolle winkel later een nieuwe functie. In 1898 vestigde zich de oude Utrechtse Bank Vlaer & Kol in het gebouw. Oprichter, notaris Vlaer, kreeg in het midden van de 18e eeuw een nieuwe assistent, Jan Kol. Al snel had de notaris door dat er iets scheelde met Jan. Die gaf na enige aarzeling toe enorm verliefd te zijn. Vlaer raadde de jongeman aan om zijn geliefde te schaken en

Boven: de Oudegracht ter hoogte van de Bezembrug in 1965 met links op de voorgrond het dak van het warenhuis Vroom & Dreesmann (Oudegracht 167) en rechts het gebouw van de bank Vlaer & Kol (Oudegracht 158). Kleurenfoto: interieur van De Winkel van Sinkel in 1997.

□ FOTO'S L.H. HOFLAND (1965) / FOTODIENST GUA (1997) | HET UTRECHTS ARCHIEF COLLECTIE BEELD MATERIAAL

Nieuw gebruik - oud gebouw

Open Monumentendag 2011 in teken van herbestemming

zich niets van de ouders aan te trekken. Misschien heeft hij zich over dat advies nog eens op het hoofd gekrabbd, toen bleek dat Jan verliefd was op Vlaers eigen dochter en het advies gezwind opvolgde! Ondanks dat kwam het goed tussen vader en schoonzoon. Hun bedrijf groeide in de 19e eeuw uit tot een vooraanstaande instelling en vestigde zich dus uiteindelijk in de Winkel van Sinkel. Na de fusie met de ABN verhuisde de bank. De Winkel van Sinkel is tegenwoordig een restaurant en zalencentrum.

Ook de Centrale (Openbare) Bibliotheek aan de overzijde van de gracht kent zo'n geschakeerd verleden. In hetzelfde jaar dat Vlaer & Kol de Winkel van Sinkel betrok, vestigden de Amsterdamse ondernemers Willem Vroom en Anton Dreesmann de manufacturenzaak De Zon in een bestaand pand aan de Stadhuisbrug. Vanaf 1903 bouwden ze hun zaak steeds verder uit en in 1923 kreeg het pand de vorm die we nu nog kennen. Opvallend was de glas-in-loodlichtkap die nog steeds het trappenhuis van licht voorziet. In 1975 verliet V&D de Oudegracht en trok de bibliotheek in het pand. De begane grond is, heel toepasselijk, in gebruik als boekwinkel.

Hergebruik in plaats van sloop

Veel monumentale gebouwen kennen zo'n spannende geschiedenis van herbestemming en nieuwe functies. *Nieuw gebruik - oud gebouw* is het thema van de 25e Open Monumentendag. Dit thema is overal in de stad zichtbaar. Het oude politiebureau aan het Ledig Erf is nu een bioscoop, de Buurkerk is een museum en het oude dolhuis van de Willem Arntzstichting huisvest het Dick Brunahuis. Hergebruik is noodzakelijk voor het voortbestaan van monumenten. Wanneer monumentale panden - oude fabrieken, kerken, gasthuizen - hun functie verliezen, dreigt afbraak. Architectonisch en historisch zijn deze gebouwen echter van groot belang. Ze belichamen onze geschiedenis, zijn herkenningspunten voor de bewoners en geven identiteit aan hun omgeving. Het zijn *landmarks*, maar ook markeringen in de tijd. Een nieuwe functie kan sloop voorkomen.

De beleving van het verleden

Hergebruik is van alle tijden. Denk aan het Doelencomplex, begonnen als klooster, toen kazerne, stedelijke gevangenis en nu een plek van woningen en kantoren. Of aan de andere kant van het Nicolaaskerkhof, waar het Centraal Museum in het oude Agnietenklooster is ondergebracht.

Hergebruik moet uiteraard niet leiden tot onherkenbaarheid. Een monumentaal pand wordt soms zo ingrijpend verbouwd, dat het

hele gevoel van vroeger is verdwenen. Daarmee verliezen we juist dat waardevolle extra dat een historisch pand biedt: de eigenheid, die zijn uitdrukking vindt in oude bouwelementen, een historisch uiterlijk of architectonische bijzonderheden. Hergebruik vraagt dus om zorgvuldigheid. Veevoederfabriek Hooghiemstra is op een mooie manier heringericht als bedrijventoezicht. Aan het Domplein zijn de middeleeuwse en zelfs Romeinse resten in de kelders van diverse gebouwen in het zicht gelaten. Zo staat de argeloze bezoeker van een café opeens in een met pilaren gesteunde ruimte, waarin de Duitse keizers in de middeleeuwen nog hebben rondgelopen. Spannend is ook de herinrichting van de Martinuskerk aan de Oudegracht, waar nu een aantal woningen is gerealiseerd. Ook daar kunt u een kijkje nemen!

Wandelroutes binnenstad

De tientallen historische monumenten die op 10 september toegankelijk zijn, zijn met elkaar verbonden door twee wandelroutes: een door de noordelijke en een door de zuidelijke binnenstad. De routes voeren langs zulke imposante gebouwen als het Utrechtse stadhuis, dat ooit begon als een drietal woonhuizen, maar al in de middeleeuwen werd verbouwd tot onderkomen van de raad van de stad. Aan de Drift kunt u de Universiteitsbibliotheek bezoeken, ondergebracht in een middeleeuws huis, met daarachter de hofkapel van Lodewijk Napoleon, die voor korte tijd Utrecht als zijn residentie bestemde. De voormalige sociëteit De Vriendschap werd gehuisvest in een 17e-eeuws pand en is tegenwoordig restaurant Polmans Huis. De naam is afkomstig van de betovergrootvader van de eigenaar, die in Amsterdam een gelijknamig café exploiteerde. Naast panden die in het thema van dit jaar passen, zoals het herenhuis aan de Brigittenstraat 20, waar ooit een leerwarenfabriekje gevestigd was, zijn vele oude bekende en geliefde panden toegankelijk: de rechtbank aan de Hamburgerstraat, het Broodhuis aan de Springweg, de Geertekerkerk, Huize Molenaar en het Academieggebouw. Een speciale fietstocht leidt u langs verder weggelegen, maar zeer bijzondere panden als het zwembad Ozebi (nu snooker- en poolcentrum) aan de Biltstraat of de oude buitenplaats Soestbergen, naast de begraafplaats aan de Gansstraat.

Themagebied 2011

Naast de binnenstadroutes kent Utrecht dit jaar een themagebied met een hoge concentratie en variatie van hergebruikte panden: Ledig Erf / Noordelijke Vaartse Rijn. De oude voorstad Tolsteeg

Gezicht op het pakhuis van de N.V. Utrechtse Fouragehandel en Voederkoekenfabriek v/h J. S. Hooghiemstra (Wittevrouwensingel 100-101) in 1913.

□ FOTO GEPUBLICEERD IN UTRECHTSCH NIJVERHEID EN HANDEL | HET UTRECHTS ARCHIEF COLLECTIE BEELDMATERIAAL

was een bedrijvig en dichtbevolkt gebied, waar de middeleeuwse hoofdverkeersader Vaartse Rijn doorheen liep. In de 19e eeuw verzeen in deze omgeving vele bijzondere gebouwen zoals het 19e-eeuwse Fysisch Laboratorium aan de Bijlhouwerstraat, werkadres van de illustere geleerde Buys Ballot en op Monumentendag locatie voor lezingen over de geschiedenis van de buurt. Aan de kop van de Vaartse Rijn liggen het Pharmacologisch Laboratorium aan de Vondellaan, betaald met geld van de Rockefeller Foundation, de Villa Amalia, begonnen als ziekenhuis voor gewonde soldaten, later onderdeel van de opleiding Tandheelkunde en de meubelfabriek UMS/Pastoe. Daar discussiëren op 10 september architecten, beleidsmakers en historici over verschillende voorbeelden van nieuwe functies in oude gebouwen. De toegang is gratis. Vanuit de fabriek zijn historische schepen op de Vaartse Rijn te bewonderen. Maar u kunt u ze ook, met de pendelboot die vaart van Tolsteeg naar Pastoe, vanaf het water bekijken. Verder zijn er op verrassende plaatsen optredens van muziekgezelschappen met bij het thema passend repertoire.

Meer informatie over de opengestelde monumenten, routes en andere activiteiten is te vinden op www.openmonumentendagutrecht.nl of een week tevoren in het Stadsblad.

Hooghiemstra, bijna 100 jaar later, in gebruik als bedrijventrum.

□ FOTO MAURICE VAN LIESHOUT

Ruggengraat van de stad

De Utrechtse gilden waren eeuwenlang diep geworteld in het economische, sociale, politieke, militaire en religieuze leven van de stad. Die verschillende aspecten hingen nauw samen en het gildensysteem was vervlochten met de stedelijke samenleving als geheel. In deze handelseditie van een proefschrift doet de auteur verslag van zijn onderzoek naar samenstelling, omvang en inrichting van de

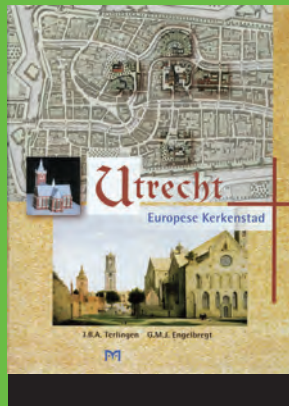
Utrechtse gilden. Drie gilden, die van schilders, linnenwevers en smeden worden apart belicht en daarnaast zijn er afzonderlijke hoofdstukken over de collectieve actie van de gilden en over hun politieke, sociale en religieuze betekenis. In het slot hoofdstuk wordt duidelijk dat het vooral politieke en bestuurlijke ontwikkelingen en opvattingen waren die begin 19e eeuw het einde van de gilden betekenden.

Nico Slokker, *Ruggengraat van de stad. De betekenis van gilden in Utrecht, 1528 - 1818*. Amsterdam: Aksant, 2010. 331 p. ISBN 978 90 5260 333 9 € 34,90.

Utrechts unieke kerkenschat

Van de middeleeuwse kerken in Utrecht is het grootste deel verdwenen of van gedaante veranderd. Een manier om de oude kerkenschat aanschouwelijk te maken is ze na te bouwen op schaal. Joris Engelbrecht en Jan Terlingen bouwen al 40 jaar reconstructiemodellen, niet alleen van Utrechtse kerken maar ook van de belangrijke Europese kerken die voor Utrecht model stonden. In een rijk geïllustreerd boek, dat de neerslag vormt van hun jarenlange bouwhistorisch onderzoek, plaatsen ze de Utrechtse kerken in hun Europese context en beargumenteren ze waarom Utrecht zich presenteren mag als een echte 'Europese kerkenstad'.

J.B.A. Terlingen en G.M.J. Engelbrecht, *Utrecht - Europese Kerkenstad*. Utrecht: Matrijs, 2011. 128 p. ISBN 978 90 5345 416 9 € 19,95.

Verslag oorlogsgevangenschap

De Tweede Wereldoorlog heeft, volgens de laatste telling, 169 slachtoffers geëist onder studenten en medewerkers van de Universiteit Utrecht. Eén van hen was emeritus-hoogleraar anorganische chemie Ernst Cohen, op 6 maart 1944 vermoord in Auschwitz. Een jaar eerder was hij vier maanden gedetineerd in de gevangenis in Amsterdam en in kamp Vught. Van dat verblijf stelde hij een verslag op dat vorig jaar door Cohen's kleinzoon geschonken werd aan de Utrechtse Universiteitsbibliotheek. Dit nuchter verwoorde, maar juist daardoor dramatische document is nu mooi uitgegeven, toegelicht in boeiende hoofdstukken over de betekenis van egodocumenten voor de universiteitsgeschiedenis en over de oorlogsjaren van Cohen.

Leen Dorsman, Frits G.M. Broeyer en Bas Nugteren, Ernst Cohen 1869 - 1944. 'Ik had mij vast voorgenomen, niet over mijne toekomst te denken...'. Utrecht: Matrijs / Universiteit Utrecht, 2011. 96 p. ISBN 978 90 5345 429 9 € 9,95.

Heck's: Utrechts huwelijksbureau

Heck's lunchroom, hoek Potterstraat/Oudegracht, geopend in 1930 en plaats biedend aan 700 gasten, was decennia lang een van de populairste trepunten in de stad. De lunchroom was overdag vooral het domein van winkellende huisvrouwen, terwijl 's avonds het restaurant en de biljartzaal veel jongeren trokken. Een groot balkon was gereserveerd voor het orkest, want live muziek bij het eten was een van de grote attracties van de succesvolle horecaketen van Heck's en Ruteck's. De bedrijfsformule, de marketing en de verschillende vestigingen worden beschreven in dit leuke, mooi geïllustreerde boekje.

Cees Mallander, *Goed, goedkoop en zo gezellig! Het succesverhaal van 40 jaar Heck's en Ruteck's lunchrooms*. Z.p.:eigen beheer, 2011. 76 p., € 12,50 + € 2,- porto. Inmiddels is ook de 2e druk bijna uitverkocht, informatie over verkrijgbaarheid: (06) 551 673 00.

Ook verschenen

Gerhard van den Berg e.a. (interviews en script), **Bezet Utrecht: Verhalen van Volkstuinbezitters**. Utrecht: Voice, 2011. DVD 43 minuten, € 4,99; bestellen: www.voice-utrecht.nl

Cees Biezeveld (samenstelling), **Kamp Amersfoort. De bevochten nalatenschap van de Tweede Wereldoorlog**. Barneveld: BDU, 2011. 404 p. ISBN 978 90 87881375 € 22,50.

Wil Hordijk, **Torens van Baarn**. Amsterdam: Stokerkade, 2010. 175 p. ISBN 978 90 79156 139. € 19,50. Overzicht van de twintig nog overgebleven en een aantal verdwenen torens en torentjes die tussen 1870 en 1920 op villa's in Baarn verzezen. Met beschrijving van architecten en (ex-)bewoners en van fiets- en wandelroutes.

Aad Kamsteeg, **Ondergronds in het Soesterkwartier. Het geheim van de Westerkerk**. Utrecht: Matrijs, 2011. 88 p. + DVD. ISBN 978 90 5345 433 6. € 14,95. Over de verzetsgroep Westerkerk in het Soesterkwartier in Amersfoort.

Margriet Mijnsen-Dutilh, **Een vallei vol water. Waterschapskroniek Vallei & Eem deel 2 (1616-2011)**. Leusden / Utrecht: Waterschap Vallei & Eem / SPOU, 2011. 467 p. ISBN 978 90 5479 087 7. Prijs onbekend.

Michiel Verweij, **Adrianus VI (1459-1523). De tragische paus uit de Nederlanden**. Antwerpen: Garant, 2011. 159 p. ISBN 978 90441 2664 8. € 19,-.

Monument voor een graftombe

Het is zeldzaam dat er in Nederland een uitgebreide en rijk geïllustreerde monografie verschijnt over een grafmonument, bestemd voor een breed publiek. De graftombe van Reinoud III van Brederode en zijn vrouw Philippote de la Marck in de Grote Kerk te Vianen verdient deze aandacht echter ten volle. Niet alleen gaat het om een indrukwekkend kunstwerk uit de vroege Renaissance, bovendien is het verbonden met een boeiende periode uit de vaderlandse geschiedenis.

Kort na een grote stadsbrand in 1540 in Vianen, waarbij ook de Grote Kerk werd getroffen, liet Reinoud III van Brederode, heer van Vianen, de kerk in volle luister restaureren. In het noordelijke zijkoor van de kerk liet hij een nieuwe familiegrafkapel inrichten en in die jaren moet hij ook opdracht hebben gegeven voor de vervaardiging van een monumentale graftombe voor zichzelf en zijn echtgenote. Dat werd een zogenaamde 'dubbeldekstombe', een tombe met twee verdiepingen. Op de bovenplaat zijn de echtelieden weergegeven en onder hen ligt een 'transi': een lijk in ontbinding. Terwijl Reinoud en zijn echtgenote in geïdealiseerde staat zijn weergegeven (in de symbolische leeftijd van 33 jaar, verwijzend naar de leeftijd van Christus), toont het lijk het rottingsproces van het menselijk lichaam.

In het boek dat Jos de Meyere schreef over de graftombe krijgt deze 'transi'

De 'transi', een lijk in ontbinding, op het onderste deel van de graftombe

□ FOTO BERRY GEERLIGS, FOTODIENST HET UTRECHTS ARCHIEF

veel aandacht, niet alleen in de tekst, maar ook door veel (detail)foto's. En terecht: dit uiterst realistische beeld van ontbinding is niet alleen fascinerend om te zien, het getuigt vooral ook van de uitzonderlijke kwaliteit van dit grafmonument.

'vol vigeurs, onvertsaecht, hoochmoedig'

Opdrachtgever Reinoud III van Brederode (1492 -1556) behoorde tot één van de aanzienlijkste Hollandse geslachten. Hij was lid van de orde van het Gulden Vlies en maakte militair en politiek carrière in dienst van Karel V. Zijn vrouw Philippote de la Marck (overleden 1536) was hofdame van

Margaretha van Oostenrijk en een nicht van Erard de la Marck, de prins-bisschop van Luik. Philippote en Reinoud maakten deel uit van de hoogste adellijke kringen rond Karel V.

Reinoud III was niet alleen van hoge afkomst, hij was ook een zeer kleurrijk figuur. Hoogmoed over zijn afkomst (de familie claimde afstamming van de Trojanen en Grieken) bracht hem in conflict met Karel V, omdat hij ten onrechte - maar welbewust - het wapen van de graven van Holland voerde. Dat Karel V hem daarvoor in 1531 ter dood veroordeelde en daarna toch weer gratie verleende, is een verhaal op zich.

Boekbespreking

Jos de Meyere, *Het grafmonument van Reinoud III van Brederode in de grote kerk te Vianen*. (m.m.v. J.M.M. de Ruijter; Gemeente Archief Vianen) Utrecht, Matrijs, 2010. ISBN 978 90 5345 4121. 192 pagina's, € 29,95.

Bettina van Santen

Architectuurhistoricus bij de Gemeente
Utrecht en redactielid van dit tijdschrift.

Het hoofdstuk over Reinoud III bevat veel meer verhalen over deze eigenzinnige man, waarbij ook zijn talrijke bastaardkinderen niet onvermeld blijven. Naast een levendig portret van de opdrachtgever schetst De Meyere daarmee ook een beeld van de hoogste kringen rondom Karel V in een uiterst dynamische periode van onze (en de Europese) geschiedenis. Die dynamiek gold niet alleen politiek en religie (Reinoud had in zijn bibliotheek werken van Luther en Calvijn), maar ook de kunst en cultuur. In de kringen van Reinoud en zijn echtgenote speelden kunst en cultuur van Renaissance en Humanisme een belangrijke rol. De context waarbinnen de opdrachtgever van dit opmerkelijke grafmonument opereerde, wordt zo door de auteur overtuigend neergezet.

Colijn de Nole

Het auteurschap van het grafmonument komt terecht uitgebreid aan de orde. Hier moet immers een zeer vakkundige beeldhouwer aan het werk geweest zijn, met een grote kennis van de betrekkelijk nieuwe vormen van de Renaissance. Op gedegen wijze toont De Meyere aan dat de uit Kamerik afkomstige, maar in Utrecht wonende en werkende beeldhouwer Colijn de Nole de verantwoordelijke kunstenaar moet zijn geweest. De Nole was niet alleen een groot vakman, hij beheerste ook de nieuwe vormtaal van de Renaissance, zoals de decoratieve 'grotesken', als geen ander. Opnieuw neemt de auteur de ruimte om Colijn de Nole, zijn werk en de context waarin het oeuvre tot stand

kwam, te schetsen en daarmee krijgen we een goed beeld van de vroege Renaissance in onze streken.

'Door den tand des tyds ontsierd'

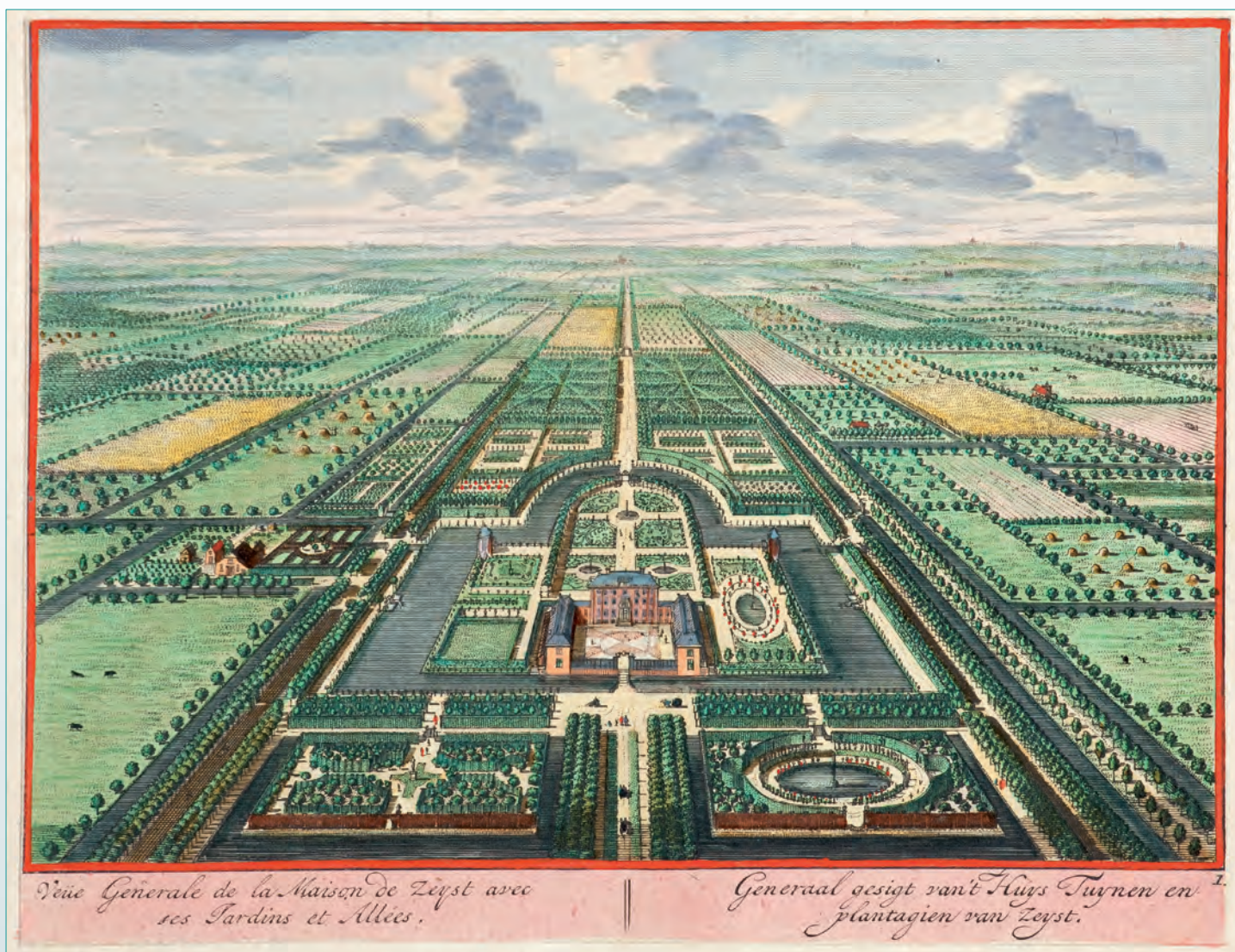
Veel aandacht besteedt De Meyere aan het lot dat het monument na de 16e eeuw en na het overlijden van de laatste Brederode onderging. Waar het monument enerzijds de Beeldenstorm en later de Franse troepen min of meer ongeschonden wist te doorstaan, waren verwaarlozing, maar ook onkundige restauraties later voortdurende bedreigingen. Maar blijkbaar werd de kunstzinnigheid van het monument wel op waarde geschat, sterker nog: het grafmonument werd door de tijden heen met enige regelmaat als een kunstwerk van nationaal belang aangeduid. Toch is het vooral aan enkele kerkvoogden en een dominee te danken dat het monument behouden is gebleven. Vooral dominee F.D.J. Moorrees (1832-1921) spande zich enorm in om het in verwaarloosde staat verkerende en in 1828 knullig gerepareerde kunstwerk onder de aandacht te brengen. En zo verschenen bekende adviseurs als Victor de Stuers, Eugen Gugel, F.J. Nieuwenhuis en Samuel Muller allemaal bij de tombe om er hun licht over te laten schijnen. Een aantal verslagen van deze besprekingen wordt bijna volledig geciteerd waardoor de lezer de moeizame strijd om aandacht en financiering op de voet kan volgen. De laatste restauratieve werkzaamheden aan het monument dateren uit 1956 en sindsdien is het opnieuw aan zijn lot overgelaten, iets wat De Meyere terecht betreurt.

Erudiet auteur

Jos de Meyere is bij velen vooral bekend als de voormalig conservator Oude Kunst van het Centraal Museum en daarna als directeur van het Waterleidingmuseum. Tevens was hij twintig jaar voorzitter van de Stichting Stedelijk Museum te Vianen. Zijn kennis van geschiedenis en kunst is indrukwekkend, wat opnieuw blijkt in dit werk over het grafmonument in Vianen. Met evenveel gemak neemt hij de lezer mee in de traditie van het begraven als in de wereld van de Hollandse adel of de introductie van de Renaissance in onze streken. Maar ook de toenemende belangstelling voor de anatomie of de geschiedenis van de Orde van het Gulden Vlies komen uitgebreid aan de orde, net zoals de geschiedenis van de groteskenprenten. Wellicht dat niet iedere lezer het geduld kan opbrengen om de af en toe flink uitwaaiende informatie tot zich te nemen, maar voor wie er plezier in heeft om zich mee te laten voeren, valt er bijzonder veel kennis op te doen. Het boek is overigens zeer ruim geïllustreerd, wat het lezen mede aangenaamt.

Voor kunsthistorici en anderen die zich professioneel bezig houden met kunst uit deze periode, of voor wie bijvoorbeeld kennis willen opdoen over de geschiedenis van het restaureren, is het boek zeker een aanrader.

Vogelvucht van Slot Zeist, naar het zuidwesten.

Gravure D. Stoopendaal, ca. 1702.

□ COLLECTIE ZEISTER HISTORISCH GENOOTSCHAP

Twaalf organisaties zetten historisch Zeist op de kaart

Wat individuele historische en erfgoedorganisaties niet voor elkaar krijgen, lukt wel als ze met elkaar samenwerken daarbij gesteund door de lokale en provinciale overheden. Sinds vorig jaar hebben inwoners van Zeist verschillende mogelijkheden om de geschiedenis en de monumenten van hun gemeente beter te leren kennen. Het voorlopige hoogtepunt, de expositie Zeist op de kaart, is nog maar het begin van ambitieuzer plannen.

Karen M. Veenland - Heineman

Bestuurslid Zeister Historisch Genootschap en mede-samensteller van Zeist op de kaart.

De gemeente Zeist voert een actief beleid om een breder publiek te interesseren voor haar geschiedenis. Een cultuurhistorische fietsroute en een audiotour rond Slot Zeist waren de eerste concrete uitwerkingen van de *Visie Museumkwartier Slot Zeist* die de gemeenteraad vorig jaar met enthousiasme aannam. Een centrale rol bij de ontwikkeling van volgende projecten is weggelegd voor de *Stichting Museumkwartier Slot Zeist*, een samenwerkingsverband van twaalf historische en erfgoedorganisaties (zie kader). Zij presenteerden onlangs een website (www.erfgoedzeist.nl) en de tentoonstelling *Zeist op de kaart*, die ook geldt als testcase voor een mogelijk Zeister cultuurhistorisch museum. In september volgt een tweede expositie *Het Slot in beeld* waarop alle bekende prenten en tekeningen van Slot Zeist uit de 17e, 18e en 19e eeuw te zien zullen zijn.

Wat Zeist tot Zeist maakte

Op zoek naar een onderwerp voor de tentoonstelling vroegen de samenstellers zich af 'wat heeft Zeist tot Zeist gemaakt?' Het karakter van een 'gewoon boerendorp' waarmee Zeist in de middeleeuwen van start ging, heeft het dorp lang behouden. Pas aan het einde van de 17e eeuw veranderde het aanzien drastisch met de komst van Willem Adriaan van Nassau-Odijk. Toen maakte Zeist een ontwikkeling door die zich onderscheidt van de andere dorpen op de Heuvelrug en in de provincie Utrecht.

De tentoonstelling belicht vier voor Zeist essentiële ontwikkelingen en daarmee samenhangende periodes: de bouw en internationale allure van het Slot (1650 - 1750), de komst en betekenis van de Hernhutters (1750 - 1850), opkomst en bloei van het toerisme (1850 - 1950) en het succes van het Zeister zilver (1904 - 1974).

Het verhaal wordt niet alleen op panelen en in vitrines in beeld gebracht, maar ook door digitale presentaties. Meest opvallend is de dubbele digitale kaartentafel, waar de bezoekers vijf kaarten uit de periode 1677 tot 1930 in relatie met elkaar en met tientallen historische afbeeldingen interactief kan bekijken.

Grandeur van het Slot

Over Slot Zeist is al veel geschreven.¹ De tentoonstelling legt de nadruk op de grondlegger en de aanleg en licht de begrippen *ridderhofstad* en *heerlijke rechte* toe, die voor Willem Adriaan van Nassau-Odijk onontbeerlijk waren bij de

Reclameprentbriefkaart van Banketbakkerij-Lunchroom-Restaurant-Theesalon Figi, vóór 1918.

□ COLLECTIE FAMILIEARCHIEF RUIJS

vestiging in Zeist. Met de indrukwekkende formele aanleg - op een grote vogelvlucht en negentien tuingezichten schitterend weergegeven door Daniel Stoopendaal - veranderde het boerendorp Zeist op slag. Vanaf het begin trok het Slot de aandacht van gasten en passanten. Citaten op de tentoonstelling getuigen van hun verwondering, kritiek én jaloezie.

Buiten de omgrachting zette de aanleg zich voort in lange lanen, sterrenbossen, moestuinen en boomgaarden. Wie zo'n aanleg tegenwoordig wil zien, moet naar de gereconstrueerde tuinen van Paleis Het Loo. Toch is er in Zeist wel iets bewaard gebleven. De ruimtelijke structuur van toen bepaalt nog steeds de directe omgeving

van het Slot en in grote lijnen ook het stratenplan van het centrum.

Groei dankzij de Hernhutters

De tweede belangrijke ontwikkeling begon in 1746 met de komst van de Hernhutters. Zij werden gastvrij onthaald door de eigenaar van het Slot, Cornelis Schellinger, die het speciaal had aangekocht om hen in Nederland te kunnen onderbrengen. De nederzetting, die in de loop van de 18e eeuw gebouwd werd, voegde zich naar de ruimtelijke opzet rond het Slot. In de linker- en rechtersvoortuinen/weilanden verzeiden de woonhuizen aan het Broederplein en het Zusterplein. Een andere deeltuin werd bestemd tot begraafplaats.

Stichting Museumkwartier Slot Zeist

De deelnemende erfgoedpartners zijn Gemeentearchief Zeist, Museumstichting Het Hernhutterhuis, Zeister Historisch Genootschap, Stichting De Zilver-Kamer, Zeister Historisch Genootschap Van der Poll Stichting, Regiocultuurcentrum Utrecht Midden (Bibliotheek Zeist), 't Gilde Zeist, Commissie Open Monumentendag, Historische Vereniging Den Dolder, Hotel Theater Figi & Slot Zeist, Culturele Vleugel Slot Zeist, Dag van het Religieus Erfgoed, en Stichting Oude Algemene Begraafplaats Zeist 'de Kleine en de Grote'. Vanaf het begin zijn de Erfgoedpartners terzijde gestaan door een adviseur van Landschap Erfgoed Utrecht.

De huidige expositie kwam vooral tot stand door samenwerking van de eerste vier genoemde, collectiebeherende instellingen. Naast de gemeente droeg ook de provincie financieel bij in het kader van De Utrechtse Schatkamer. Dankzij de inzet van 45 vrijwilligers en een coördinator is de tentoonstelling zes middagen per week geopend.

Zeist op de kaart

te zien tot en met 23 oktober
dinsdag t/m zondag van 13 tot 17 uur
Zusterplein 20 Zeist
Toegang gratis

Het Slot in beeld

Van 10 tot en met 25 september
dinsdag t/m vrijdag van 11 tot 17 uur
zaterdag en zondag van 13 tot 17 uur
Slot Zeist, Zinzendorflaan 1, Zeist

De Broedergemeente is belangrijk geweest voor de ontwikkeling van het dorp. Gelovigen van heinde en verre vestigden zich aan de pleinen. De bevolking groeide sterk. In 1663 telde Zeist slechts 347 inwoners, in 1795 al 1.256, van wie bijna een kwart Hernhutters. Het indrukwekkende complex en de bijzondere leefwijze van de bewoners wekten vanaf het begin niet alleen de interesse van nieuwsgierige bezoekers, maar ook van kooplieden op zoek naar nieuwe klandizie. Verschillende voorwerpen, kaarten, tekeningen, film- en geluidsfragmenten maken duidelijk welke ruimtelijke en sociaal-culturele gevolgen de aanwezigheid van de Hernhutters voor Zeist met zich meebracht.

Frisse boslucht

Het centraal gelegen Zeist, dat goed bereikbaar was geworden per tram en trein, werd aan het einde van de 19e eeuw een geliefde plaats voor zomergasten en dagjesmensen. De buitenplaatsen langs de Utrechtseweg en Dribergseweg, het Wilhelminalpark en het Zeisterbos trokken elk hun eigen publiek.²

In 1894 werd de *Vereeniging tot verfraaiing van Zeist en tot bevordering van het Vreemdelingenverkeer* opgericht, vanaf 1924 de VVV. Het programma van verfraaiingen bestond onder andere uit het plaatsen van wegwijzers, het aanstellen van gidsen, het opstellen van zitbanken en tenten en het kosteloos verstrekken van inlichtingen over verblijf in Zeist. Speciale aandacht is er voor Jan Kraal en zijn *Boek-, Kunst-, Papier-, en Kartonhandel* (1904) en *Kraal's Boek Muziek en Kunsthandel* aan de Slotlaan (1907). Met de uitgave van toeristische gidsen, de verkoop van wandelen en fietskaarten en prentbriefkaarten en informatieverstrekking over openbaar vervoer en accommodatie leverde Kraal een belangrijke bijdrage aan de ontwikkeling

van het toerisme in Zeist. Tot de winkel in 1968 definitief haar deuren sloot, was zijn zaak een begrip in Zeist en omstreken. *Zeist op de Kaart* behandelt de thema's vervoer, toerisme en horeca. Wie wil weten wat bezoekers zoal schreven over hun verblijf in Zeist, kan terecht bij een wand met de voor- en achterzijde van 100 ansichtkaarten.

Zeist in iedere bestekbak

In 2004 was in Slot Zeist een grote tentoonstelling onder de titel *Zeist Zilver Werken*.³ Voor velen was het een eerste kennismaking met de rijke geschiedenis van de zilverindustrie in Zeist. Na de tentoonstelling is de Stichting De Zilver-Kamer ontstaan, die de belangstelling voor de Zeister zilverindustrie levend wil houden. Die industrie manifesteerde zich tussen 1904 en 1974 in drie fabrieken: Gerritsen en Van Kempen, Gero en Sola.

In de 20e eeuw was de zilverindustrie één van de pijlers van de Zeister economie. Met de overplaatsing van 'de Nederlandse fabriek van Gouden en Zilveren werken voorheen J.A.A. Gerritsen' vanuit Amsterdam naar Zeist in 1904 begon een periode die Zeist op een heel nieuwe manier op de kaart zette. Want wie heeft er geen 'Gero' of 'Sola' thuis in de la liggen? Beide fabrieken produceerden goed vormgegeven bestek en andere tafelvoorwerpen van hoge kwaliteit, terwijl Gerritsen en Van Kempen een breder assortiment voerde. Ontwerpers van naam werden aangetrokken en interne opleiding stond borg voor vakmanschap. De zilverindustrie zorgde voor goede werkgelegenheid in Zeist en omstreken: van 400 personeelsleden rond 1925 tot 2.500 in 1950. De sluiting van Gero in 1974 en het vertrek van (inmiddels) Koninklijke Van Kempen en Begeer in 1982 betekenden een klap voor de betrokken werknemers en voor Zeist. Sola heeft haar hoofdvestiging nog steeds in Zeist en wordt geleid door de vijfde generatie Gerritsen, maar de productie is naar elders verplaatst.

Op de tentoonstelling geven zeer uiteenlopende voorwerpen, die gemaakt zijn in de drie fabrieken een mooi beeld van het vakmanschap van de Zeister zilverindustrie.

Advertentie van Gero op de achterzijde van een toeristische gids uit 1933.

□ COLLECTIE ZEISTER HISTORISCH GENOOTSCHAP

Noten

- 1 De meest recente publicatie is: Catharina L. van Groningen, *Slot Zeist, Een Vorstelyk stuk Goet* (Zeist 2009), dat de bouw- en bewoningsgeschiedenis beschrijft.
- 2 Zie ook: H. Zijlstra, 'Het Zeister Bos, Een recreatiebos met een bijzondere historie', *GM2* 11 (2011) 4-7.
- 3 Tentoonstellingscatalogus: A. Krekel-Aalberse, *Zeist, Zilver, Werken* (Zwolle 2004)

Joop van den Hoven, Ernst Meijer en Gerard Schoorl bij de kast met meetinstrumenten.

□ FOTO BETTINA VAN SANTEN

Enmucon, Museum van Utrechtse energiebedrijven

Bettina van Santen

Architectuurhistoricus bij de Gemeente Utrecht en
redactielid van dit tijdschrift.

Enmucon is geen traditioneel museum en maar weinig mensen zullen afweten van het bestaan. Dat is jammer, want het herbergt een schat aan voorwerpen uit de geschiedenis van de Utrechtse energieleveranciers. Helaas wordt Enmucon dit jaar opgeheven, tot groot verdriet van de vier vrijwillige medewerkers. Ze proberen voor zoveel mogelijk onderdelen nog een goed tehuis te vinden.

Enmucon is gevestigd op de onderste verdieping van het Utrechtse hoofdkantoor van de Eneco aan de Lageweide. Hier liggen en staan zo'n 10.000 voorwerpen, documenten en apparaten die onlosmakelijk verbonden zijn met de geschiedenis van de Utrechtse energiebedrijven. Vier oud-medewerkers van de PUEM en de GEVU beheren hier sinds de jaren zeventig de collectie. Joop van den Hoven kwam in 1963 in dienst van de PUEM (Provinciale Utrechtse Energie Maatschappij). Hem werd destijds gevraagd om een paar uur van zijn tijd te besteden aan het beheer van de collectie. Hij kwam 'uit de gashoek', later kwamen er enkele medewerkers bij 'uit de elektra'. Het waren Ernst Meijer

Van GETU naar Eneco

GETU

Gemeentelijk Electriciteits- en Trambedrijf Utrecht, opgericht in 1905. Hoofdkantoor Nicolaas Beetsstraat. Op 1 april 1929 wordt het GETU samengevoegd met het Gemeentelijk Gasbedrijf (opgericht 1862 aan de Wittevrouwensingel), nieuwe naam: Gas-, Electriciteits- en Trambedrijf Utrecht.

GETRU

Gas-, Electriciteits, Tram- en Radiobedrijf Utrecht. In 1931 komt de radiodistributie erbij.

GEBRU

Gas- Electriciteits, Bus en Radiobedrijf Utrecht. In 1938 zijn de trams vervangen door bussen.

GEVU

Gemeentelijk Energie- en Vervoerbedrijf. De radiodistributie is ten einde.

GEB en GVV

In 1977 worden energie en vervoer uit elkaar gehaald.

PUEM

Provinciale Utrechtse Energie Maatschappij, opgericht in 1916. Hoofdkantoor aan de Catharijnesingel.

REMU

Regionale Energie Maatschappij Utrecht, in 1922 nieuwe benaming PUEM.

Eneco N.V., Joulz en Stedin

Na 2000 worden energiebedrijven geprivatiseerd. Zowel de Utrechtse gemeentelijke als de provinciale energieleverancier zijn onderdeel geworden van holding Eneco N.V. met 'infratak' Joulz en 'netwerktak' Stedin.

Ten tijde van de REMU heette het museum *REMUCOM*. Daarna werd het *ENMUCON*, vernoemd naar ENMU, het netwerkbedrijf van de REMU. 'COM' herinnert nog aan 'Commissie', wat onderdeel was van de benaming van de verzameling bij de GEVU waar een 'Museum Commissie' bestond.

De collectie is alleen te bezichtigen op afspraak. Belangstellenden kunnen zich melden bij de redactie van dit tijdschrift: redactie.tijdschrift@oud-utrecht.nl.

Ernst Meijer toont de opzetstukken van de tram.

□ FOTO BETTINA VAN SANTEN

(sinds 1965 werkzaam bij de Gemeentelijk Energie en Vervoerbedrijf Utrecht), Gerard Schoorl en Theus Hek (beiden begonnen in 1971 bij de PUEM). Allen zijn sinds enige tijd met (pre)pensioen en doen het werk nu vrijwillig.

Raadselachtige objecten

Doel van de verzameling was het behoud van historische bedrijfsmiddelen. Aangezien er geen strikte omschrijving was van wat er bewaard zou moeten blijven, is de collectie in de loop der jaren in alle breedte uitgedijd. Tot de oudste aanwezige documenten behoort de gehele bedrijfsvoering van de gemeentelijke gasfabriek uit 1878 en een overeenkomst van De Heus, oprichter van de allereerste gasfabriek, met de gemeente Maarssen over het plaatsen van een zinker. Hoewel veel officiële stukken van de gemeentelijke energiebedrijven via de reguliere wegen in het Utrechts Archief terecht zijn gekomen, was er blijkbaar ook de neiging om bepaalde documenten zelf te bewaren. Daartoe behoren ook veel foto's, oorkondes en tekeningen. Het hart van de collectie wordt gevormd door apparaten, instrumenten, objecten en gereedschappen. Het overgrote deel daarvan dateert uit de periode tussen 1900 en 1960. De oudste objecten zijn zware gietijzeren opzetstukken voor de bovenleiding van de elektrische tram. De bulk

van de verzameling bestaat uit de werkmaterialen van de medewerkers van het gas- en elektriciteitsbedrijf. Zo is er een complete verzameling van meetinstrumenten uit diverse perioden: spanningsmeters, vermogensmeters, gebruiksmeters voor elektra en gas, lichtsterktemeters, frequentiemeters, luchtweerstandmeters enzovoort. Bijzonder is ook de grote collectie munt- en gasmeters.

Tallose voorwerpen geven een beeld van de ooit gebruikelijke werkzaamheden bij het aanleggen van leidingen, bedrading en apparatuur in gemeentelijke gebouwen - want daarom kwamen de medewerkers er - en de werkzaamheden op en onder de straat. Zo zijn er op het oog raadselachtige objecten, die gebruikt blijken te zijn bij het leggen van leidingen en bij het controleren van alles wat zich onder de grond bevond. Wanneer de functie van een apparaat onbekend was, schreef Joop van den Hoven een stukje in het personeelsblad en vaak reageerde er dan een oud-medewerker die nog met de apparatuur gewerkt had.

Louis Davids en gaskomfoortjes

Een aantal stukken zijn direct gerelateerd aan het bedrijf, zoals plaquettes en geveltekens. Er staat een groot bronzen kunstwerk, dat in oktober 1941 ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan door het personeel aan de Directie van de PUEM is aangeboden. Het bronzen gedenkraam is vervaardigd door de bekende edelsmeden J. en J. E. Brom.

Energiebedrijven deden ook vroeger veel aan publieksvoorlichting en hadden daarvoor een eigen geluids- en filmdienst. Ook daarvan is een bonte verzameling aan objecten bewaard gebleven. Zo zijn er lakplaten met liedjes die Louis Davids heeft ingezongen voor de PUEM, maar ook platen met toespraken van de directeuren. En niet alleen de voorlichtingsfilms en geluidsopnamen zelf zijn nog aanwezig, maar ook de projectoren en bandrecorders waarmee ze werden gedraaid.

Naast de aan het werk gerelateerd voorwerpen getuigen tallose objecten van het alledaagse leven in de stad. Zoals een gasboiler uit 1910, exemplarisch voor de eerste boilers die het badwater verwarmden in de chiquere huizen van de stad. Er ligt een uitklapbaar gaskomfoortje uit het begin van de 20e eeuw, gebruikt door een kamerbewoner om een potje op warm te houden. Er is een grote serie kachels aanwezig, vaak fraai bewerkt, maar ook 'voetwarmhoudplaatjes' die werden gebruikt op kantoor. Er staan oude wasmachines, ovens en koelkasten, een hele vroege afwasmachine en diverse historische stofzuigers, hoogtezonapparaten en zelfs een complete haardroger met krulspelden uit de jaren zestig. Het witgoed kwam uit de toonkamers van de PUEM, die het verhuurde aan klanten; of dat ook voor de haardroger gold, is onbekend.

Het einde van een tijdperk

Toen na 2000 in Nederland de gemeentelijke energiebedrijven werden opgeheven, ontfermden de medewerkers in Utrecht zich over allerlei stukken die soms letterlijk al in de container lagen. Vandaar dat er nu op de Lage-weide ook voorwerpen liggen uit bijvoorbeeld Rotterdam, Schiedam en Delft. Het meest unieke object is een boek uit Voorne-Putte met foto's en tekeningen gemaakt

Oude gaskachels en andere objecten.

□ FOTO BETTINA VAN SANTEN

door de medewerkers van het elektriciteitsbedrijf tijdens de watersnoodramp van 1953. Dit boek gaat echter nu terug naar Voorne-Putte en ook enkele zaken uit Rotterdam en Schiedam keren naar deze plaatsen terug. Dit heeft te maken met de sluiting van het museum Enmucon aan het einde van dit jaar. De verzameling houdt dan definitief op te bestaan.

Op dit moment worden alle stukken in de collectie geïnventariseerd, iets dat tot nu toe niet eerder was gebeurd. Het Utrechts Archief neemt alle relevante stukken uit de papieren documenten en het beeldmateriaal over. Eneco, Joulz en Stedin nemen een paar bijzondere objecten mee om in een eigen gebouw tentoon te stellen, maar dat betreft echt slechts enkele voorwerpen. Joop, Ernst, Gerard en Theus spannen zich dan ook tot het uiterste in om de duizenden andere objecten uit collectie een goede plek te geven. Het Kookmuseum in Appelscha heeft zich gelukkig enthousiast getoond voor een aantal huishoudelijke apparaten, maar andere musea reageren afhoudend op de in hun ogen wellicht wat ongeordende verzameling. Toch valt het te betreuren als er geen liefhebbende beheerder voor veel van deze objecten gevonden wordt: ze vertellen immers allemaal op hun eigen manier een verhaal over het stedelijk leven in de 20e eeuw.

A black and white photograph showing three classical statues standing in a wooded area. The statues are positioned on pedestals. The statue on the left is a male figure, possibly Apollo, holding a lyre. The statue in the center is a female figure, possibly Flora, holding a bouquet of flowers. The statue on the right is a female figure, possibly Ceres, holding a cornucopia. The background is a dense forest of bare trees.

Vermiste jaargetijden

De zwerftocht van vier beelden uit Oud-Amelisweerd

Dennis de Kool

Onderzoeker aan de Erasmus Universiteit Rotterdam

(dekool@publicinnovation.nl).

Op 18 november 1760 werd Gerard Godard Baron Taets van Amerongen eigenaar van Oud-Amelisweerd en liet hij fraaie 'plantagiën' en lanen aanleggen. Omstreeks 1770 verrees een nieuw huis, werd het omliggende park in landschapsstijl aangelegd en kwam de brug over de Kromme Rijn tot stand. Het formelere rococobos dateert uit de periode 1760-1770 en de delen in Engelse landschapsstijl uit de periode 1770-1790. In 1808 kocht Lodewijk Napoleon Oud- en Nieuw-Amelisweerd. In 1811 werden de beide delen aan de toenmalige burgemeester van Utrecht verkocht, die het landgoed ten behoeve van zijn kinderen in 1834 weer opsplijste. In 1951 kocht de gemeente Utrecht Oud-Amelisweerd, dat in 1953 voor het publiek als wandelbos werd opengesteld.¹ In oktober 2005 volgde plaatsing van Oud-Amelisweerd op de Rijksmonumentenlijst vanwege de hoge cultuurhistorische waarde.²

Romantische beeldenlaan

Aan de Koningslaan 9 van Oud-Amelisweerd waren tot medio jaren zeventig zes tuinbeelden opgesteld.³ Daarom werd deze laan de 'beeldenlaan' genoemd. Het eerste beeld van zandsteen betreft een jonge man met een krans van laurierbladeren op zijn hoofd. Zijn rechterhand rust op een lier. Dit beeld stelt Apollo, de beschermgod van de poëzie en de muziek, voor. Het tweede beeld van zandsteen toont Bacchus, de god van

Aan de 'beeldenlaan' van Oud-Amelisweerd waren voorheen zes tuinbeelden opgesteld. Twee daarvan bevinden zich momenteel in een depot. Het lot van de overige beelden, De Vier Jaargetijden, is vooralsnog onbekend. Dertig jaar geleden zijn ze voor het laatst met zekerheid gezien.

de wijn, die in zijn opgeheven rechterhand een beker vasthoudt. Zijn elleboog steunt op een afgeknotte stam. De linkerhand houdt tegen de dij een tros druiven vast. Het is niet bekend wie deze twee beelden heeft gemaakt. Beide beelden, die omstreeks 1675-1700 zijn vervaardigd, hebben waarschijnlijk deel uitgemaakt van een uitgebreid beeldenprogramma in de tuin van kasteel Beverweerd in Werkhoven.⁴

De andere vier beelden zijn gesigineerd en gedateerd (Angelus Marinali Vincentenus, 1700) en symboliseren de vier jaargetijden. Flora (lente) is een jonge vrouw. In haar rechterhand houdt ze bloemen vast. Ceres (zomer) is een rijpe vrouw met korenaren in haar rechterhand. De linkerhand rust op een boven de korenschoven geplaatste

De zes beelden, gefotografeerd in 1974. Van links naar rechts: Apollo, Bacchus (de twee die zich nu in het depot van het Centraal Museum bevinden), Flora, Ceres, Bacchus en Hiems (de vier verdwenen jaargetijden).

□ FOTODIENST GAU | HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

pompoen. Een tweede Bacchus (herfst) is een mannenfiguur met druiventrossen en wingerdbladeren op zijn hoofd en middel. In zijn linkerhand houdt hij vruchten vast. Hiems (winter) is een oude bebaarde man. Om zijn rechterschouder is een kleed gedrapeerd. Rechts van hem bevindt zich een kleine pot waaruit een vlam opstijgt. Vanuit iconografisch oogpunt corresponderen de vier seizoenen met de vier levenstijdperken van de mens. Daarnaast was het thema toepasselijk voor de veranderende natuur in het park.

Vandalisme en verval

Deze zes beelden hebben lange tijd gestaan in het park van het kasteel Beverweerd bij Werkhoven. In 1958 heeft de toenmalige eigenares van Beverweerd, gravin zu Castell Castell, het kasteel en het park verhuurd. De beelden uit het park zijn toen in eeuwigdurend bruikleen aan de gemeente Utrecht gegeven. Eerst hebben de beelden een jaar in de tuin van het Centraal Museum gestaan. De gemeente heeft de beelden daarna geplaatst aan de 'beeldenlaan' op Oud-Amelisweerd te Bunnik. In 1973-1974 zijn ze ten prooi gevallen aan vandalisme. Ook weersinvloeden deden de beelden geen goed. In 1974 deed de gemeente Utrecht voorstellen voor een betere conservering en opstelling in een meer beschermde omgeving. Tussen 1974 en 1976 zijn de zes beelden toen

weggehaald uit Oud-Amelisweerd om verder verval te voorkomen. De beelden van Apollo en Bacchus zijn in 1976 aan het Centraal Museum geschonken waar ze zich nu bevinden in het depot.⁵ Het lot van De Vier Jaargetijden is vooralsnog onbekend. Dit intrigerende gegeven vormde de start van een zoektocht.

Spoorloos verdwenen

In 1981 kwamen de beelden van de vier seizoenen van Oud-Amelisweerd plotseling weer in de openbaarheid bij de tentoonstelling 'Zijdebalen - lusthof aan de Vecht, tuin- en tekenkunst uit het begin van de 18de eeuw'. Deze tentoonstelling werd georganiseerd door het Centraal Museum Utrecht. Een medewerker van de gemeente Utrecht meldde onlangs dat de beelden ook onderdeel zouden zijn geweest van de tentoonstelling 'De Gouden Eeuw van de Hollandse tuinkunst' welke in 1988 plaats vond in Rijksmuseum Paleis Het Loo in Apeldoorn.⁶ Hoewel het Centraal Museum Utrecht in de tentoonstellingscatalogus is vermeld als een van de bruikleengevers, zijn de vier beelden hierin niet beschreven of afgebeeld. Daarna verhuisde de tentoonstelling in 1989 naar Christie's in Londen (3 januari - 3 februari 1989).

Het verdere lot van De Vier Jaargetijden is tot op het heden niet bekend. Navraag bij het Centraal Museum heeft ertoe geleid dat dit museum op basis van moge-

lijke scenario's de huidige verblijfplaats van de beelden heeft trachten te achterhalen. Uiteindelijk hebben medewerkers van het museum geconcludeerd dat één scenario het meest voor de hand ligt, namelijk dat de beelden weer terug zijn gegaan naar de bruikleengever (Beverweerd). Met deze hypothese hebben medewerkers van het Centraal Museum verschillende archieven geraadpleegd en is uiteindelijk een document gevonden, waaruit blijkt dat op 23 mei 1990 het langdurige bruikleen van de vier beelden is beëindigd.⁷ Een medewerker van het Centraal Museum en een ambtenaar van de gemeente Utrecht menen dat de beelden daarna zijn geveild, maar deze vermoedens kunnen niet worden bewezen of ontkracht met documenten. Ondanks intensief speurwerk is de verblijfplaats van de vier beelden nog steeds onbekend. Hopelijk staan ze op een groene plaats waar ze goed tot hun recht komen.

De beelden van Apollo en Bacchus bevinden zich, zorgvuldig ingepakt, in het depot van het Centraal Museum. Daar staan ze weliswaar veilig, maar uiteraard zouden ze veel beter tot hun recht komen in een groene context. Vooralsnog heeft het Centraal Museum geen concrete plannen voor het restaureren of tentoonstellen van deze beelden. Indien lezers meer weten over de huidige verblijfplaats van 'De Vier Jaargetijden van Oud-Amelisweerd' dan verneem ik dat graag.

Met dank aan Dineke Akkermans, Maarten van Deventer, Bart Klück, Winfried Kraakman en Marije Verduijn.

Noten

- 1 C.S. Oldenburger-Ebbers, *De tuinengids van Nederland: bezoekers-gids en vademecum voor tuinen en tuinarchitectuur in Nederland* (Rotterdam 1989) 149-150.
- 2 Vrienden van Amelisweerd *Amelisweerd verdient meer* (Utrecht 2008).
- 3 J.W.C. van Campen, 'De beeldenlaan op Oud-Amelisweerd', in: *Maandblad Oud-Utrecht* 47 (1974) nr.8, 65-67.
- 4 J. Klinckaert, *Beeldhouwkunst tot 1850. De verzamelingen van het Centraal Museum Utrecht* (Utrecht 1997) 630.
- 5 Idem, 630-632.
- 6 E. de Jong en J.D. Hunt, *De gouden eeuw van de Hollandse tuinkunst. The Anglo-Dutch garden in the age of William and Mary* (Amsterdam/London 1988).
- 7 Centraal Museum der Gemeente Utrecht, ontvangstformulier, 23 mei 1990.

Reacties van lezers

Dubbele traptoren

Met plezier las ik in het juninummer het verhelderende artikel van J. Röell over de gesloopte dubbele spiltrap van het St. Elisabeth Gasthuis. Er is gespeculeerd over de functionaliteit en daarbij is een hypothese geformuleerd dat er twee trappen waren, omdat bepaalde gebruikers elkaar niet wilden tegenkomen. Ik vermoed dat deze stelling veel algemener is: op een wenteltrap wil niemand geconfronteerd worden met een tegenligger, want passeren is - naar gelang de breedte van de treden - onmogelijk of levensgevaarlijk. Bovendien zou men in dit dubbele trappenhuis nog ongewenste ontmoetingen kunnen hebben in het portaal op de begane grond en op de overloop van de bovenste verdieping. Als het vermijden van ontmoetingen het doel was geweest zou de constructie er heel anders uit hebben gezien.

Een meer voor de hand liggende verklaring is dat er één trap diende om naar boven te lopen en de andere om af te dalen. Door middel van de vervlechting van beide trappen konden honderden mensen per dag ongehinderd de trappen op en af en was het gebruikte vloeroppervlak toch minimaal. Het geanticipeerde intensieve gebruik enerzijds en de beperkte ruimte anderzijds zijn vermoedelijk de drijfveren geweest tot het maken van deze constructie.

Een extra argument voor het plan van Kipp c.s. voor de herbouw zou het bewijs voor de vooruitstrevendheid van Utrecht kunnen zijn. Met de dubbele spiltrap heeft men de dubbele-helixstructuur van het DNA weergegeven, 465 jaar voor de ontdekkingen van Watson & Crick. Een mooi beeld naast de domtoren, het ultieme phallussymbool.

Op de kaft van ons fraaie tijdschrift wordt gerept van een 'middeleeuwse dubbele traptoren'. Twee kanttekeningen van de schoolmeester zijn:

- 1 In 1500 waren de middeleeuwen ruimschoots voorbij. Het bouwwerk is in zijn gehele wezen (datering en constructie) renaissance.
- 2 Het gaat niet om een dubbele toren maar om een dubbele trap. Derhalve zou de spelling moeten zijn: dubbele-traptoren.

Jacob Six, Utrecht

Naschrift redactie

De auteur van het artikel spreekt zelf over een 'curiosum uit de late middeleeuwen'.

Over de spelling van constructies als 'dubbele traptoren', 'dubbele-traptoren' of 'dubbeletraptoren' verschillen de (taal)deskundigen van mening. Terwijl Van Dale 'dubbelehelixstructuur' vermeldt, kiezen anderen voor 'dubbele-helixstructuur' en weer anderen voor 'dubbele helixstructuur' (het populairst op internet). De Taalunie rekent zowel 'dubbele punt' (een woordgroep) als 'dubbelepunt' (een samenstelling) goed.

Utrechtse Paulusabdij

In zijn bespreking van het boek over de rijke geschiedenis van de Utrechtse Paulusabdij (Oud-Utrecht juni) vraagt Bram

Agenda en berichten

Groot Evenement

Oud-Utrecht organiseert op *zaterdag 3 september* het jaarlijkse Groot Evenement met als thema *Vorstelijk Zuilen, in een Vorstelijk Complex*. Dat bestaat uit de voormalige Prinses Christina- en Prinses Beatrixscholen verbonden door een gloednieuwe theaterzaal. Daar presenteren Bettina van Santen en Kaj van Vliet stedenbouwkundig, architectonisch en historisch Zuilen. Restaurant-school *The Colour Kitchen* verzorgt ontvangst, lunch en borrel. Na de lunch zijn er rondleidingen door de wijk, een pauze in de Jacobuskerk, ontmoetingen met geboren en getogen Zuilenaren en een borrel.

Aanmelden: uitsluitend telefonisch op maandag 15 augustus én donderdag 18 augustus tussen 10.00 en 12.00 uur bij Wim Deijkers: (030) 236 45 47. Alleen verenigingsleden kunnen deelnemen (geen introducties). Men wordt verzocht direct na inschrijving €30,- te storten op rekening 56066 t.n.v. de Vereniging Oud-Utrecht o.v.v. 'Groot Evenement 2011'. Bijdragen die ná 27 augustus worden bijgeschreven, worden teruggestort. Wie tijdig betaalt, ontvangt een deelname- annex entreebewijs. Er is plaats voor maximaal 80 deelnemers, bij meer aanmeldingen wordt een wachtlijst aangelegd.

Historisch café

Op *vrijdag 9 september* houdt Han Schipperheijn een inleiding over het in 1829 opgerichte Toonkunstkoor Utrecht. In 2004 publiceerde hij *175 jaar Toonkunst-Utrecht* waarin hij onder andere de uitvoeringspraktijk van het koor beschrijft.

In het Zaadhuis van het Universiteitsmuseum, ingang via de Eligenstraat 37c. Aanvang 17.00 uur, toegang gratis.

Themanummer Leidsche Rijn

Op *donderdag 29 september* 16.00 uur vindt in Leidsche Rijn de presentatie plaats van het themanummer van dit tijdschrift gewijd aan de geschiedenis van dit gebied.

Zie voor de locatie en het programma van korte lezingen de digitale nieuwsbrief van september en de website van de vereniging.

Colofon

Tweemaandelijks tijdschrift - 84e jaargang nr. 4 / augustus 2011 / ISSN 1380-7137

Deadline agenda nummer 5: 1 september 2011

Een uitgave van de Vereniging Oud-Utrecht, vereniging tot beoefening en verspreiding van de kennis der geschiedenis alsmede het waken over het behoud van het cultureel erfgoed van stad en provincie Utrecht.

Losse nummers prijs: €2,50. Verkrijgbaar bij Het Utrechts Archief, Hamburgerstraat 28, Broese Stadhuisbrug 5, Bruna Nachtegaalstraat 83, Bruna Zevenwouden 220 en RonDom, Damplein 9.

Redactie Maurice van Lieshout (eindredactie), Leen Dorsman, Elisabeth de Ligt, Marion van Oudheusden, Joyce Pennings, Pierre Rhoen, Bettina van Santen, Kaj van Vliet.

Redactieadres Postbus 131, 3500 AC Utrecht / redactie.tijdschrift@oud-utrecht.nl

Bijdragen Sturen aan de redactie. Aanlevering via e-mail. Maximale omvang is 2.500 woorden incl. noten en literatuuropgave. Auteurs wordt gevraagd zich te houden aan de redactionele richtlijnen, verkrijgbaar via de redactie of in te zien op de website. Illustratiesuggesties zijn zeer welkom.

Ontwerp Jeroen Tirion [BNO], Utrecht **Druk** Roto Smeets Grafiservices

Vereniging Oud-Utrecht - Voorzitter H.A.H.A. (Heins) Willemsen **Secretariaat** Postbus 91, 3500 AB Utrecht / tel: 0647 980 928 / secretariaat@oud-utrecht.nl **Penningmeester** Postbus 91, 3500 AB Utrecht **Ledenadministratie** ING-bank 575 520, Zoetermeer. U kunt zich opgeven door te schrijven naar Oud-Utrecht, Leiwater 67, 2715 BB Zoetermeer. *Opzegging* van het lidmaatschap dient schriftelijk te geschieden bij de ledenadministratie vóór 1 december. **Contributie** €30,- per jaar (huisgenootlidmaatschap €12,50 / jongeren tot 26 en U-pashouders €17,50 / bedrijven €50,-).

Leden van wie het e-mailadres nog niet bekend is, wordt verzocht dit door te geven aan ledenadministratie@oud-utrecht.nl.

van den Hoven van Genderen zich af waarom Utrecht pas zoveel later dan andere bisschopssteden een benedictijnenklooster kent.

Deze gedachte wordt blijkbaar ingegeven door de opvatting dat er te Utrecht sinds de 7e eeuw een bisschopszetel bestaan zou hebben. Als men echter de ware geschiedenis van het bisdom Utrecht kent, is van een late stichting van een benedictijnenklooster geen sprake.

De komst van de eerste bisschop in Utrecht loopt parallel met de opkomst van het graafschap Holland, met de stichting van de abdij van Egmond en met het begin van de grote ontginningen in Nederland. De onderlinge strijd om de nieuwe gronden tussen de graaf van Holland en de bisschop van Utrecht toont die gelijktijdigheid duidelijk aan. Had Utrecht als bisschopsstad een traditie gehad sinds de 7e eeuw, dan zou de graaf van Holland geen enkele claim hebben kunnen leggen op gebieden die dan immers van de bisschop van Utrecht geweest zouden zijn.

Van de Egmondse abdij is ooit aangenomen dat deze al vóór 640 gesticht zou zijn; de Annalen van Egmond beginnen immers met een bericht uit dat jaar. Het gaat daarbij aantoonbaar om overschrijfsels uit annalen afkomstig uit Gent en St.Omaars, waarvan ook het Cartularium van Radboud afkomstig is. Algemeen hanteert men nu dat de stichting rond 940 plaats vond, de periode waarin graaf Dirk I schenkingen aan Egmond zou hebben gedaan. Egmond heeft geen enkel authentiek bericht van vóór 1130. Vast staat ook dat de kerk in 1148 werd ingewijd. Als stichtingsjaar van de abdij moet dan ook aan de 11e eeuw worden gedacht.

Het graafschap Holland begint in 1039 en kwam voort uit het graafschap Vlaanderen waarvan de kern in Gent (!) lag en daarvoor in Fresia, dat Frans-Vlaanderen was en niet Friesland. De bronnen zijn overduidelijk over de stichting van een klooster in Traiectum door St.Willibrord. In het Cartularium van Radboud wordt in 722 de stichting van het klooster Aefternacum genoemd dat 'beneden de muren van het castrum Traiectum' lag. Deze omschrijving geeft heel duidelijk de nabijheid van het klooster aan. De 12e- eeuwse opvatting dat het hier om Echternach zou gaan, is dan ook een farce. De eerste vermelding van St. Willibrords feest komt men in Utrecht overigens pas begin 14e eeuw tegen, wat de gangbare opvattingen uitsluit.

De abdij in Utrecht werd net als in andere bisschopssteden gesticht in dezelfde tijd dat er een bisschopszetel werd gevestigd. Echter dit was niet in de 7e eeuw, maar gebeurde in werkelijkheid pas begin 11e eeuw. Dat het klooster Hohorst in Amersfoort de voorloper zou zijn geweest van de Paulusabdij is aantoonbaar een mythe.

Er is geen enkel bewijs dat Utrecht vóór de 11e eeuw een bisschopszetel gehad zou hebben. Alles wat wij uit die periode menen te weten staat in Franse kronieken die geen betrekking op Nederland hadden, maar op het gebied waar ze geschreven werden: Noord-Frankrijk. Zie voor meer informatie www.noviomagus.info.

Guido Delahaye, Amersfoort

Projectontwikkeling Bemiddeling Verhuur Bouw

Laan van Vollenhove 2925 Zeist • +31 (0) 30 69 5 66 44 • www.lismanenlisman.nl

Het idee is dat we samen de bank zijn.

De Rabobank is een coöperatieve bank en wij geloven dan ook sterk in samenwerking. Daarom hebben wij geen aandeelhouders, maar leden. Als lid kunt u invloed uitoefenen op ons beleid. Zo kunt u zelf producten, activiteiten en diensten bepalen. Samen met ons de bank vormen. Dat is het idee.

Onze leden zijn de bank.

Rabobank. Een bank met ideeën.